

2021-01

þý ÿ ¹ ± à ± á ç - â ä · â à ¿ » ¹ ä ¹ ⁰ ® â
 þý ± à ¿ ã ä ± , µ á ¿ à ¿ ⁻ · ã · â ä · â ´ µ ⁰ ± µ
 þý ä ¿ å 1960: — à ¿ » ¹ ä ¹ ⁰ ® ± ½ ± ä ±
 þý - ä ¿ å â 1963 ⁰ ± ¹ ä é ½ ± á ç î ½ ä

þý š é ½ ã ä ± ½ ä ¹ ½ ⁻ ´ · â , ” · ¼ ® ä á ¹ ¿ â
 þý á ì³ á ± ¼ ¼ ± ™ ä ä ¿ á ⁻ ± â , £ ç ¿ » ® · à ¹ ä ä · ¼ î ½ ¥³ µ ⁻ ± â , ± ½ µ à ¹ ä ä ® ¼ ¹ ¿ · µ ¬ à ¿ »

<http://hdl.handle.net/11728/11803>

Downloaded from HEPHAESTUS Repository, Neapolis University institutional repository

**ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ, ΤΕΧΝΩΝ ΚΑΙ
ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

**ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΑΠΟΣΤΑΘΕΡΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΗΣ ΔΕΚΑΕΤΙΑΣ ΤΟΥ
1960: Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΝΑΤΑΡΑΧΗ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1963
ΚΑΙ ΤΩΝ ΑΡΧΩΝ ΤΟΥ 1964**

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2021

**ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ, ΤΕΧΝΩΝ ΚΑΙ
ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

**ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΑΠΟΣΤΑΘΕΡΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΗΣ ΔΕΚΑΕΤΙΑΣ ΤΟΥ
1960: Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΝΑΤΑΡΑΧΗ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1963
ΚΑΙ ΤΩΝ ΑΡΧΩΝ ΤΟΥ 1964**

Διατριβή η οποία υποβλήθηκε προς απόκτηση εξ αποστάσεως μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών στη Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2021

Πνευματικά δικαιώματα

Copyright © ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, 2021

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Η έγκριση της διατριβής από το Πανεπιστημίου Νεάπολις δεν υποδηλώνει απαραίτητως και αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα εκ μέρους του Πανεπιστημίου.

ΣΕΛΙΔΑ ΕΓΚΥΡΟΤΗΤΑΣ

Όνοματεπώνυμο Φοιτητή: Δημήτριος Κωνσταντινίδης

Τίτλος Μεταπτυχιακής Διατριβής: Οι απαρχές της πολιτικής αποσταθεροποίησης της δεκαετίας του 1960: Η πολιτική αναταραχή του έτους 1963 και των αρχών του 1964

Η παρούσα Μεταπτυχιακή Διατριβή εκπονήθηκε στο πλαίσιο των σπουδών για την απόκτηση εξ' αποστάσεως μεταπτυχιακού τίτλου στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις και εγκρίθηκε στις από τα μέλη της Εξεταστικής Επιτροπής.

Εξεταστική Επιτροπή:

Πρώτος επιβλέπων: Κυριάκος Ιακωβίδης, Λέκτορας στη Νεότερη Ιστορία

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής: Μάριος Λ. Ευρυβιάδης, Καθηγητής στις Διεθνείς Σχέσεις και Ασφάλεια

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής: Κατερίνα Παπαζαχαρία, Λέκτορας στη Διπλωματική Ιστορία και Διεθνείς Σχέσεις

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ

Ο Δημήτριος Κωνσταντινίδης γνωρίζοντας τις συνέπειες της λογοκλοπής, δηλώνω υπεύθυνα ότι η παρούσα εργασία με τίτλο «Οι απαρχές της πολιτικής αποσταθεροποίησης της δεκαετίας του 1960: Η πολιτική αναταραχή του έτους 1963 και των αρχών του 1964», αποτελεί προϊόν αυστηρά προσωπικής εργασίας και όλες οι πηγές που έχω χρησιμοποιήσει, έχουν δηλωθεί κατάλληλα στις βιβλιογραφικές παραπομπές και αναφορές. Τα σημεία όπου έχω χρησιμοποιήσει ιδέες, κείμενο ή/και πηγές άλλων συγγραφέων, αναφέρονται ευδιάκριτα στο κείμενο με την κατάλληλη παραπομπή και η σχετική αναφορά περιλαμβάνεται στο τμήμα των βιβλιογραφικών αναφορών με πλήρη περιγραφή.

Ο Δηλών

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Κύριος στόχος της παρούσας διατριβής αποτελεί η ανάδειξη και η ανάλυση των παραγόντων που συνέβαλαν στη δημιουργία των ιστορικών συνθηκών της πολιτικής αποσταθεροποίησης των αρχών της δεκαετίας του 1960. Συγκεκριμένα, με κύριο άξονα το έτος 1963, θα μελετηθούν τα ιστορικά γεγονότα τα οποία συντέλεσαν στην κλιμάκωση της πολιτικής αναταραχής της περιόδου. Η μεθοδολογία της διατριβής ακολουθεί τα πρότυπα της βιβλιογραφικής έρευνας και η επίτευξη του επιδιωκόμενου στόχου στηρίζεται στην, όσο το δυνατό πληρέστερη, βιβλιογραφική τεκμηρίωση. Ως εκ τούτου, η ορθή αξιοποίηση των πρωτογενών και των δευτερογενών πηγών αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο της παρούσας μελέτης. Τέλος, μέσα από την ανάλυση των διαθέσιμων πηγών, θα αναδειχθεί η διαδικασία της αλλαγής του πολιτικού σκηνικού της περιόδου και η παράλληλη σταδιακή αποσάθρωση του μετεμφυλιακού πολιτικού συστήματος της χώρας.

Λέξεις κλειδιά: πολιτική αποσταθεροποίηση, Θρόνος, «Ανένδοτος Αγώνας», πολιτική ένταση.

SUMMARY

The main aim of this dissertation is to highlight and analyze the factors that contributed to the creation of the historical conditions of political destabilization in the early 1960s. Specifically, with the main focus on the year 1963, the historical events that contributed to the escalation of the political unrest of the period will be studied. The methodology of the dissertation follows the standards of bibliographic research and the achievement of the intended goal is based on the, most complete, bibliographic documentation. Therefore, the proper utilization of primary and secondary sources is the cornerstone of this study. Finally, through the analysis of the available sources, the process of changing the political scene of the period and the parallel gradual disintegration of the post-war political system of the country will emerge.

Keywords: political destabilization, Throne, "Unrelenting Struggle", political tension.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Κεφάλαιο Α΄

ΕΙΣΑΓΩΓΗ..... 1

Κεφάλαιο Β΄

Η διαμόρφωση και η εξέλιξη της αναταραχής της ελληνικής πολιτικής σκηνής από την επαύριο του Εμφύλιου Πολέμου έως τον Μάρτιο του 1963

1. Το ιστορικό πλαίσιο..... 4
2. Η διαμόρφωση των σχέσεων του Κωνσταντίνου Καραμανλή με τον Θρόνο... 6
3. Οι πολιτικές εξελίξεις από τον Ιανουάριο έως τον Μάρτιο του 1963..... 10

Κεφάλαιο Γ΄

Η συμβολή του στρατού και του ιστορικού γεγονότος της δολοφονίας του Γρηγόρη Λαμπράκη στη διαμόρφωση της πολιτικής έντασης της περιόδου

1. Ο ρόλος του στρατού στην πολιτική σκηνή της χώρας..... 16
2. Η δολοφονία του Γρηγόρη Λαμπράκη.....19

Κεφάλαιο Δ΄

Η παραίτηση του Κ. Καραμανλή και η επίδραση του αμερικανικού παράγοντα στην ελληνική πολιτική σκηνή της χώρας

1. Η παραίτηση της Κυβέρνησης της Ε.Ρ.Ε. και η αντίδραση του ελληνικού τύπου..... 22
2. Ο ρόλος των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής στην ελληνική πολιτική ζωή της περιόδου..... 26

Κεφάλαιο Ε΄

Οι πολιτικές εξελίξεις από την παραίτηση του Κ. Καραμανλή έως το τέλος του 1963

1. Οι πολιτικές εξελίξεις την επαύριο της παραίτησης του Κ. Καραμανλή..... 31
2. Οι παρασκηνιακές διεργασίες της περιόδου..... 33
3. Οι εκλογές του Νοεμβρίου και οι πολιτικοκοινωνικές εξελίξεις έως το τέλος του 1963..... 37

Κεφάλαιο ΣΤ΄

Οι διακοινοτικές ταραχές στην Κύπρο από τον Δεκέμβριο του 1963 έως τον Φεβρουάριο του 1964

1. Από την έναρξη των συγκρούσεων έως τη χάραξη της πράσινης γραμμής...44
2. Οι εξελίξεις κατά τον Ιανουάριο του 1964.....48
3. Η αποτυχία της πενταμερούς διάσκεψης του Λονδίνου και οι μετέπειτα εξελίξεις του κυπριακού ζητήματος..... 54

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ..... 60

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ..... 66

Κεφάλαιο Α΄

Εισαγωγή

Η δεκαετία του 1960 υπήρξε ιδιαιτέρως σημαντική στην νεότερη ελληνική ιστορία. Οι πολιτικές και οι κοινωνικές διεργασίες που καταγράφηκαν τη συγκεκριμένη περίοδο καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό την πορεία της Ελλάδας κατά τις επόμενες δεκαετίες. Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η ανάδειξη των παραγόντων που συντέλεσαν στην απαρχή της πολιτικής αποσταθεροποίησης της δεκαετίας του 1960. Συγκεκριμένα, μέσα από την ανάλυση των ιστορικών γεγονότων που έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια του έτους 1963 και στις αρχές του 1964, θα παρουσιαστούν τα αίτια της πολιτικής αναταραχής της περιόδου, η οποία οδήγησε σε ριζική αλλαγή του πολιτικού σκηνικού της χώρας και δημιούργησε τα πρώτα ουσιαστικά ρήγματα στο μετεμφυλιακό πολιτικό σύστημα της Ελλάδας.

Η διπλωματική εργασία ακολουθεί τα πρότυπα μίας βιβλιογραφικής έρευνας. Ως εκ τούτου, η επεξεργασία του θέματος της βασίζεται στη βιβλιογραφική τεκμηρίωση. Ειδικότερα, μέσα από την ανάλυση των δευτερογενών πηγών θα αποδοθεί η όσο το δυνατόν πληρέστερη εικόνα του ζητήματος. Επίσης, με τη βοήθεια των πρωτογενών πηγών θα ανακαλυφθούν οι πολιτικές και κοινωνικές ζυμώσεις που συντελέστηκαν με τη συμμετοχή τόσο των κοινοβουλευτικών θεσμών, όσο και εκείνων που λειτουργούσαν εκτός του Κοινοβουλίου της χώρας. Η συγγραφική ροή θα ακολουθήσει τη χρονολογική εξέλιξη των γεγονότων, ξεκινώντας από την ανασκόπηση των καίριων γεγονότων της πρώτης μετεμφυλιακής δεκαετίας και των αρχών της επομένης. Έπειτα, θα πραγματοποιηθεί η εξύφανση του ιστορικού πλαισίου που εμπερικλείει τις πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις του έτους 1963, το οποίο αποτελεί τον ιστορικό καμβά της εργασίας. Τέλος, θα παρουσιαστούν τα εξαγόμενα συμπεράσματα από την εκπόνηση της εργασίας.

Η διάρθρωση του κύριου μέρους της εργασίας αντιστοιχεί σε πέντε κεφάλαια. Το κάθε κεφάλαιο διαχωρίζεται σε επιμέρους υποενότητες, οι οποίες έχουν διακριτό περιεχόμενο και προωθούν τον τελικό στόχο της εργασίας. Το πρώτο κεφάλαιο αποτελείται από τρεις επιμέρους υποενότητες. Στην πρώτη παρουσιάζεται το ιστορικό πλαίσιο των ετών από το τέλος του Εμφύλιου Πολέμου έως και τις αρχές της δεκαετίας του 1960. Ακόμη, επισημαίνονται τα κυριότερα γεγονότα που συνέβαλλαν στη δημιουργία της έντονα πολιτικά φορτισμένης ατμόσφαιρας, η οποία περιβάλλει την υπό εξέταση περίοδο. Στην

επόμενη υποενότητα, αναλύονται οι σχέσεις του Έλληνα πρωθυπουργού Κωνσταντίνου Καραμανλή με τον Θρόνο και η απαρχή της μεταξύ τους διένεξης. Επίσης, μέσα από την ανάλυση των πηγών παρουσιάζονται τόσο η στάση του Στάση του Στέμματος απέναντι στην Κυβέρνηση, όσο και η τοποθέτησή του έναντι της ελληνικής πολιτικής σκηνής γενικότερα. Στην τρίτη υποενότητα, παρουσιάζονται οι πολιτικές εξελίξεις από τον Ιανουάριο έως τον Μάρτιο του 1963. Ειδικότερα, η έρευνα εστιάζει στον ολομέτωπο αγώνα της αντιπολίτευσης έναντι της Κυβέρνησης και στις επιπτώσεις που επέφερε τόσο σε κοινωνικό, όσο και σε πολιτικό επίπεδο.

Το δεύτερο κεφάλαιο της εργασίας αποτελείται από δύο υποενότητες και εστιάζει σε δύο καίριες σημασίας, για την εις βάθος ανάλυση του ερευνητικού ζητήματος, ιστορικά ζητήματα. Στην πρώτη υποενότητα αναδεικνύεται η στάση του στρατού απέναντι στη δεδομένη πολιτική πραγματικότητα της εποχής, καθώς και ο ρόλος του στην ελληνική πολιτική σκηνή κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο. Στη δεύτερη υποενότητα εντάσσεται στο κάδρο της πολιτικής αναταραχής της περιόδου η δολοφονία του βουλευτή Γρηγόρη Λαμπράκη. Συγκεκριμένα, αναλύονται οι επιπτώσεις της δολοφονίας του στην επιβάρυνση του φορτισμένου πολιτικού κλίματος, καθώς και στη δρομολόγηση των ραγδαίων πολιτικών εξελίξεων του αμέσως επόμενου διαστήματος.

Το τρίτο κεφάλαιο της εργασίας διαρθρώνεται σε δύο επιμέρους υποενότητες. Στην πρώτη αναλύεται το ιστορικό γεγονός της παραίτησης του Κ. Καραμανλή και της κυβέρνησής του. Το ανωτέρω γεγονός αποκωδικοποιείται εντασσόμενο στο τεταμένο πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο της περιόδου. Ακόμη, με στόχο την πληρέστερη απεικόνιση του ζητήματος, παρουσιάζεται η αντίδραση τόσο του φίλα προσκείμενου στην κυβέρνηση, όσο και του αντιπολιτευτικού ελληνικού τύπου της εποχής. Η επόμενη υποενότητα αναλύει την επίδραση του αμερικανικού παράγοντα στην ελληνική πολιτική σκηνή της περιόδου. Αρχικά, παρουσιάζονται οι στοχεύσεις της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής έναντι της Ελλάδας κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο έως τις αρχές της δεκαετίας του 1960. Έπειτα, αναδεικνύεται η ιδιαίτερη στάση της υπερατλαντικής υπερδύναμης κατά την κρίσιμη περίοδο της παραίτησης του Κ. Καραμανλή. Τέλος, αναλύονται οι λόγοι που συνέβαλλαν στη διαμόρφωση και άσκηση της παραπάνω πολιτικής κατεύθυνσης.

Το τέταρτο κεφάλαιο της εργασίας αποτελείται από τρεις υποενότητες. Στην πρώτη από αυτές παρουσιάζονται οι πολιτικές εξελίξεις από την επαύριο της παραίτησης του Κ. Καραμανλή έως τον Σεπτέμβριο του 1963. Στη δεύτερη υποενότητα αναλύονται οι

παρασκηνιακές διεργασίες που εκτυλίχθηκαν στη χώρα από τον Ιούνιο έως τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1963. Οι πρωταγωνιστές των ανωτέρω διεργασιών ήταν το Παλάτι, ο στρατός και ο αμερικανικός παράγοντας. Για κάθε έναν αναλύονται οι ενέργειες και ο γενικότερος ρόλος που διαδραμάτισε στην ελληνική πολιτική σκηνή της περιόδου. Στην τελευταία υποενότητα παρουσιάζεται, μέσα από τις ενέργειες των δύο κύριων αντίπαλων πολιτικών σχηματισμών και τις κινήσεις του Στέμματος, το πολιτικό κλίμα που επικρατούσε στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια των δύο τελευταίων μηνών πριν από τις κρίσιμες εκλογές του Νοεμβρίου. Κλείνοντας την υποενότητα, παρουσιάζονται τα αποτελέσματα των εκλογών της 3^{ης} Νοεμβρίου του 1963. Ακόμη, επιχειρείται μία αποκωδικοποίηση των αποτελεσμάτων, καθώς και μία διερεύνηση των πρώτων ενεργειών της νέας Κυβέρνησης. Επίσης, αναδεικνύεται η στάση του Θρόνου τόσο έναντι της νέας Κυβέρνησης, όσο και απέναντι στον πρώην πρωθυπουργό Κ. Καραμανλή. Τέλος, παρουσιάζονται οι κοινωνικές ζυμώσεις που επιτελέστηκαν στην ελληνική κοινωνία κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960 και το αποτύπωμα τους στα τελικά εκλογικά αποτελέσματα του Νοεμβρίου.

Το πέμπτο και τελευταίο κεφάλαιο της εργασίας εμπεριέχει τρεις επιμέρους υποενότητες και πραγματεύεται μέσα από τον ελληνικό τύπο της εποχής την πορεία σε στρατιωτικό και διπλωματικό επίπεδο των διακοινοτικών συγκρούσεων στην Κύπρο από τον Δεκέμβριο του 1963 έως τον Φεβρουάριο του 1964. Στην πρώτη υποενότητα θα παρουσιαστούν οι διακοινοτικές ταραχές στην Κύπρο κατά την περίοδο του Δεκεμβρίου του 1963. Στις επόμενες δύο υποενότητες θα ερευνηθούν οι εξελίξεις που ακολούθησαν σε διπλωματικό και στρατιωτικό επίπεδο τον Ιανουάριο και τον Φεβρουάριο του 1964 αντίστοιχα.

Στο τελευταίο μέρος της εργασίας θα παρατεθούν τα συμπεράσματα που εξήχθησαν από την εκπόνηση της παρούσας μελέτης. Ειδικότερα, μέσα από την ανάλυση των πρωτογενών και των δευτερογενών πηγών, οι οποίες αξιοποιήθηκαν για τη συγγραφή της εργασίας, θα αναδειχθούν τα τελικά συμπεράσματα του υπό διερεύνηση θέματος.

Κεφάλαιο Β΄

Η διαμόρφωση και η εξέλιξη της αναταραχής της ελληνικής πολιτικής σκηνής από την επαύριο του Εμφύλιου Πολέμου έως τον Μάρτιο του 1963

1. Το ιστορικό πλαίσιο

Η δεκαετία του 1960 αποτελεί ορόσημο στη σύγχρονη ελληνική ιστορία. Οι πολιτικές ζυμώσεις που έλαβαν χώρα κατά την εν λόγω χρονολογική περίοδο οδήγησαν, μερικά χρόνια αργότερα, στον τερματισμό μίας διακριτής ιστορικής περιόδου. Η έναρξη της ανωτέρω περιόδου τοποθετείται κατόπιν της λήξης της τελευταίας φάσης του Εμφύλιου Πολέμου (1946-1949). Η πολιτική αστάθεια των ετών 1963-1967 συνέβαλε στην πολιτική εκτροπή και στην εγκαθίδρυση της Δικτατορίας των Συνταγματαρχών (1967-1974). Η πτώση της Δικτατορίας σηματοδότησε την αλλαγή του πολιτικού συστήματος, το οποίο παγιώθηκε τη δεκαετία του 1950 και διήρκησε έως το 1974.

Τα κύρια χαρακτηριστικά του μετεμφυλιακού πολιτικού συστήματος μπορούν να συνοψιστούν στη συγκρότηση ενός αντικομμουνιστικού κράτους, στηριζόμενου στην εθνοφοροσύνη και στις ένοπλες δυνάμεις.¹ Τη δεκαετία του 1950 παγιώθηκε η κυριαρχία της Δεξιάς, η οποία συνέστησε ένα συνεκτικό και άκαμπτο σύστημα διακυβέρνησης, με τις διαδοχικές κυβερνήσεις, αρχικά του Αλέξανδρου Παπάγου (1952-1955) και έπειτα του Κωνσταντίνου Καραμανλή (1955-1963). Στα τελευταία χρόνια της δεκαετίας παρατηρήθηκε μία όξυνση του πολιτικού κλίματος. Συγκεκριμένα, το έτος 1958 σημειώθηκε η πρώτη μεγάλη αμφισβήτηση του κατεστημένου πολιτικού συστήματος. Ειδικότερα, στις εκλογές που διενεργήθηκαν τον Μάιο 1958 δεύτερο κόμμα και ρυθμιστικός πολιτικός παράγοντας, πίσω από την Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση (Ε.Ρ.Ε.) του Κ. Καραμανλή, αναδείχθηκε η Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (Ε.Δ.Α.), η οποία αποτελούσε τον κυρίαρχο εκπρόσωπο της Αριστεράς στη χώρα, με υψηλό ποσοστό της τάξεως του 24,4%.² Από εκείνο το χρονικό σημείο και έπειτα παρατηρείται μία κλιμάκωση της πόλωσης και της έντασης στο ελληνικό πολιτικό σκηνικό. Απότοκο των παραπάνω υπήρξε η άμεση κινητοποίηση των αντικομμουνιστικών αντανάκλαστικών του κρατικού και παρακρατικού μηχανισμού, μέσω μίας γενικότερης προσπάθειας ανάσχεσης

---

¹ Κώστας Κωστής, «Τα Κακομαθημένα Παιδιά της Ιστορίας». *Η Διαμόρφωση του Νεοελληνικού Κράτους 18^{ος} – 21^{ος} αιώνας*, Πατάκη, Αθήνα ²2019, σ. 792.

² Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η Καχεκτική Δημοκρατία. Κόμματα και Εκλογές, 1946-1967*, Πατάκη, Αθήνα ¹¹2016, σ. 230-231.

της ανόδου της Αριστεράς και περιορισμού της εκλογικής απήχησης του εσωτερικού αντιπάλου. Παράλληλα, παρατηρήθηκε κλιμάκωση της πολιτικής αντιπαράθεσης και ξεκίνησε η διεξαγωγή πολιτικών ζυμώσεων, που θα κατέληγαν στη δημιουργία ενός πολιτικού σχηματισμού, της Ένωσης Κέντρου (Ε.Κ.), εντός των πλαισίων του κεντρικού χώρου.³

Η δεκαετία του 1960 άρχισε μέσα σε ένα κλίμα πολιτικής πόλωσης, επηρεασμένο από την άνοδο της Αριστεράς, όπως αυτή καταγράφηκε στις εκλογές του 1958. Στις αρχές του 1961 ο πρωθυπουργός Κ. Καραμανλής αποφάσισε την διενέργεια πρόωρων εκλογών εντός του ίδιου έτους. Η ανάσχεση της πόλωσης, η οποία θα εντεινόταν στην πορεία προς τις εκλογές, επιτεύχθηκε προσωρινά τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους με τη δημιουργία της Ε.Κ. Οι εκλογές διενεργήθηκαν στις 29 Οκτωβρίου και επαναβεβαίωσαν την κυριαρχία της Ε.Ρ.Ε. Το κόμμα του Κ. Καραμανλή συγκέντρωσε την απόλυτη πλειοψηφία των εδρών στη Βουλή και των ψήφων στο εκλογικό σώμα. Ο νέος πολιτικός σχηματισμός της Ε.Κ. κατέλαβε τη δεύτερη θέση και η Αριστερά περιορίστηκε στην τρίτη θέση. Με το πέρας της εκλογικής διαδικασίας εκδηλώθηκε ένα κύμα δυσαρέσκειας, εκπορευόμενο από σωρεία καταγγελιών για νόθευση των αποτελεσμάτων εκ μέρους της Κυβέρνησης. Οι διαμαρτυρίες βασίστηκαν στην άσκηση πίεσης και βίας από κρατικούς και παρακρατικούς μηχανισμούς, κυρίως σε πληθυσμούς των επαρχιακών περιοχών. Αποδέκτες των πιέσεων ήταν κυρίως οι ψηφοφόροι της Αριστεράς, ενώ κυρίαρχος στόχος υπήρξε η μείωση των εκλογικών ποσοστών της Ε.Δ.Α.⁴

Η αμφισβήτηση του εκλογικού αποτελέσματος έγινε κύριο σύνθημα της Ε.Κ. Επιπροσθέτως, οι ηγέτες του Κέντρου, Γεώργιος Παπανδρέου και Σοφοκλής Βενιζέλος, όξυναν την πολιτική αντιπαράθεση, κηρύσσοντας τον «Ανένδοτο Αγώνα» κατά της κυβέρνησης του Κ. Καραμανλή. Στην ολομέτωπη πολιτική σύγκρουση εναντίον της Κυβέρνησης, με το Κέντρο συστρατεύθηκε και η Αριστερά. Το κυρίαρχο ενοποιητικό στοιχείο των ετερόκλητων «συμμάχων» αποτέλεσε η αμφισβήτηση του εκλογικού αποτελέσματος και οι καταγγελίες για άσκηση βίας και νοθείας εκ μέρους του κρατικού μηχανισμού. Ως αποτέλεσμα της ανωτέρω πολιτικής σύγκρουσης υπήρξε η ολοένα κλιμακούμενη φόρτιση του πολιτικού κλίματος, από τις εκλογές του 1961 έως και τις εκλογές του 1963. Επιπροσθέτως, ο ολομέτωπος «Ανένδοτος Αγώνας» κινητοποίησε την ίδια περίοδο ένα σημαντικό ποσοστό των εκλογέων της Αριστεράς και του Κέντρου, με

---

³ Κωστής, ό.π., σ. 750-751.

⁴ Νικολακόπουλος, ό.π., σ. 274-276.

αποτέλεσμα να διοργανωθούν μαζικές αντικυβερνητικές διαδηλώσεις και ογκώδη συλλαλητήρια, συνταράσσοντας την πολιτική ζωή της περιόδου σε διάφορα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας.⁵

Πέραν του πολιτικού τοπίου, το οποίο είχε διαταραχθεί στις αρχές της δεκαετίας του 1960, ο οικονομικός τομέας γνώρισε μία σημαντική ανάκαμψη. Οι στέρρες βάσεις της δεκαετίας του 1950 βοήθησαν στην περαιτέρω οικονομική ανάκαμψη της χώρας. Η ταχεία οικονομική άνοδος στηρίχθηκε σε διάφορους πυλώνες. Ένας από αυτούς αποτέλεσε η προσέλκυση ξένων επενδύσεων, ευρωπαϊκής και αμερικανικής προελεύσεως, οι οποίες οδήγησαν στη δημιουργία βιομηχανίας αλουμινίου και ενός ακόμη διυλιστηρίου στη χώρα. Επίσης, με κρατικές επενδύσεις ενισχύθηκε ο βιομηχανικός τομέας και επεκτάθηκε το οδικό δίκτυο της χώρας. Τέλος, η άνθηση της ναυτιλίας συνεισέφερε σημαντικά στην γενικότερη οικονομική ανάταξη, η οποία αποτυπώθηκε τόσο στον σταθερό ετήσιο ρυθμό ανάπτυξης της περιόδου (6-7%), όσο και στη μεγάλη αύξηση του κατά κεφαλήν εισοδήματος.⁶

2. Η διαμόρφωση των σχέσεων του Κωνσταντίνου Καραμανλή με τον Θρόνο

Η ολοένα εντεινόμενη πολιτική ένταση δημιούργησε μεγάλες δυσχέρειες στην ομαλή λειτουργία της κυβέρνησης του Κ. Καραμανλή. Μία από τις συνέπειες της αναταραχής του πολιτικού σκηνικού υπήρξε και η διατάραξη των σχέσεων του πρωθυπουργού με το Παλάτι. Προτού αναλυθεί το παραπάνω ζήτημα, θα μελετηθεί η απόφαση του Θρόνου να επιλέξει τον Κ. Καραμανλή στη θέση του πρωθυπουργού και θα παρουσιαστεί η γενικότερη στάση του Στέμματος κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο. Εν αντιθέσει με την κατάληξή τους, στις σχέσεις του Κ. Καραμανλή με το Στέμμα υπήρξαν περίοδοι ομαλότητας και σταθερότητας. Η επιλογή του Σερραίου πολιτικού για την ανάληψη της πρωθυπουργίας το 1955 δεν αποτέλεσε την πλέον αναμενόμενη εκ μέρους του πολιτικού κόσμου. Ο Θρόνος συνυπολόγισε αρκετούς παράγοντες προτού καταλήξει στην τελική του απόφαση. Καίριας σημασίας υπήρξαν οι αποδεδειγμένες πλέον πολιτικές του αρετές, η σταθερή προσήλωση του προς στη Δύση και η θετική ανταπόκριση των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής (Η.Π.Α.). Επιπλέον, καθοριστικό υπήρξε το γεγονός ότι ο νέος πρωθυπουργός δεν είχε εκφραστεί ποτέ κατά του Στέμματος. Τέλος, μία εξίσου σημαντική

---

⁵ Όθων Τσουνάκος, « Η Περίοδος της Ανασυγκρότησης (1949-1967)», στο: *Ελληνική Ιστορία. Από τη μετεμφυλιακή ανασυγκρότηση στη μεταπολίτευση*, τμ. 8, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2010, σ. 16.

⁶ Σωτήρης Ριζάς, *Κωνσταντίνος Καραμανλής. Η Ελλάδα από τον Εμφύλιο στη Μεταπολίτευση*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2018, σ. 89.

παράμετρος ήταν η μη πρόκληση συσπείρωσης στον χώρο του Κέντρου και της Αριστεράς ως αποτέλεσμα της επιλογής του Κ. Καραμανλή.⁷

Η επιλογή του Κ. Καραμανλή πρέπει να ιδωθεί μέσα στα γενικότερα πλαίσια λειτουργίας του Στέμματος. Η δεκαετία του 1950 και οι αρχές της επόμενης δεκαετίας αποτέλεσαν μία μακρά περίοδο σταθερότητας και ευημερίας για τον ελληνικό Θρόνο. Ο Εμφύλιος, καθώς επίσης και το γενικότερο κλίμα που επικρατούσε στη διεθνή σκηνή εξαιτίας του Ψυχρού Πολέμου, κατέδειξαν τον βασιλιά ως σύμβολο ενότητας και συγχρόνως ως έναν πόλο συσπείρωσης όλων των εθνικόφρονων δυνάμεων της χώρας.⁸ Επιπλέον, η ανάδειξη του βασιλιά Παύλου στον θρόνο το 1947 παρείχε στα Ανάκτορα μία εικόνα ανανέωσης και τα απομάκρυνε από τη βαριά κληρονομιά του Εθνικού Διχασμού και της μεταξικής δικτατορίας.⁹ Παρόλα αυτά, οι δύο προαναφερθείσες ιστορικές περιοδοί κληροδότησαν στο Στέμμα ένα αίσθημα ανασφάλειας αναφορικά με τη βιωσιμότητά του. Ως εκ τούτου, η επιλογή του Σερραίου πολιτικού τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή παρείχε τα εχέγγυα εκείνα για την επίτευξη και παγίωση πολιτικής σταθερότητας και ομαλότητας.

Το πολιτικό σκηνικό άλλαξε με τις εκλογές του 1958. Η ανάδειξη της Αριστεράς σε δεύτερη εθνική δύναμη έτεινε στο να δημιουργήσει ένα διπολικό σύστημα με έντονη ιδεολογική αντίθεση. Η ανάδειξη του συγκεκριμένου αντιδεξιού πόλου δε θα μπορούσε να γίνει αποδεκτή από το πολιτικό σύστημα της περιόδου, καθώς επίσης και από το Παλάτι.¹⁰ Προς αυτή την κατεύθυνση, ο βασιλιάς Παύλος ενθάρρυνε τη δημιουργία μίας νέας αντιπολίτευσης με εθνικό πρόσημο, η οποία δε θα είχε ισχυρούς συνεκτικούς δεσμούς και παράλληλα θα ήταν εύκολα χειραγωγήσιμη και καθοδηγούμενη. με απώτερο στόχο τη δημιουργία κυβερνήσεων, ως επί το πλείστον συμμαχικών, άμεσα εξαρτώμενων από τη βασιλική εύνοια.¹¹

Οι σχέσεις του Κ. Καραμανλή με το Στέμμα εισήλθαν σε νέα τροχιά από το 1961 και έπειτα. Κυρίαρχη αιτία της επιδείνωσης των σχέσεων της Κυβέρνησης με το Στέμμα αποτέλεσε η σκληρή αντιπολιτευτική γραμμή της Ε.Κ. και προσωπικά του αρχηγού της Γ. Παπανδρέου, η οποία διατηρήθηκε αναλλοίωτη έως το 1963. Με συντονισμένες ρητορικές

---

⁷ Κωνσταντίνα Ε. Μπότσιου, «Η αρχή του τέλους της βασιλευομένης. Στέμμα και κρίση ηγεμονίας τη δεκαετία του '60», στο: Άλκης Ρήγος- Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης- Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επίμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Καστανιώτη, Αθήνα 2008, σ. 104-105.

⁸ Κωνσταντία Ε. Μπότσιου, «Το Στέμμα και ο συμμαχικός παράγοντας, 1961-1967», στο: Μανώλης Βασιλάκης (επίμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, Παπαζήση, Αθήνα 2009, σ. 92.

⁹ Μπότσιου, «Η αρχή του τέλους», σ. 103.

¹⁰ Νικολακόπουλος, ό.π., σ. 44.

¹¹ Μπότσιου, «Το Στέμμα», σ. 99.

επιθέσεις κατά της Κυβέρνησης και του Θρόνου στόχευε στην πολιτική φθορά της πρώτης και στην πρόκληση αναταραχής στον δεύτερο. Απώτερος στόχος αποτελούσε η ανάκληση της εμπιστοσύνης του βασιλιά στο πρόσωπο του πρωθυπουργού και γενικότερα της Κυβέρνησης, καθώς διαμηνυόταν ότι οι επιθέσεις εναντίον του Στέμματος οφειλόταν στην παραμονή της Κυβέρνησης στην εξουσία.¹² Εντός των ανωτέρω πλαισίων εντάσσεται και η δήλωση του Πασματζίδη της 14^{ης} Ιανουαρίου 1963, στελέχους της Ε.Κ., προς τον Αμερικανό πρόξενο της Θεσσαλονίκης. Συγκεκριμένα, ανέφερε πως η Ε.Κ. ήταν ιδιαιτέρως ενοχλημένη από την ευνοϊκή στάση του Θρόνου προς το πρόσωπο του πρωθυπουργού. Επίσης, πρόσθεσε πως αν συνεχιστεί η παραπάνω στάση του βασιλιά το κόμμα της αξιωματικής αντιπολίτευσης δε θα διστάσει να εγείρει πολιτειακό ζήτημα, με απώτερο στόχο την απομάκρυνση του βασιλιά Παύλου και του πρίγκιπα Κωνσταντίνου.¹³ Πέραν των ανωτέρω δυσχερειών, προέκυψαν εντός του 1962 ορισμένα ζητήματα αναφορικά με τις δαπάνες του Θρόνου, τα οποία συνέβαλαν στην όξυνση της κατάστασης. Σημαντικότερο όλων, λόγω της δημοσιότητας που έλαβε, αποτέλεσε το ζήτημα της προικοδότησης από το ελληνικό δημόσιο της πριγκίπισσας Σοφίας, για τον επικείμενο γάμο της με τον Χουάν Κάρλος της Ισπανίας.¹⁴

Η συνεχιζόμενη ένταση οδήγησε τον Κ. Καραμανλή να διατυπώσει μία σειρά θεμάτων, τα οποία έχριζαν κατά την άποψή του διευθετήσεως, μέσω μίας επιστολής προς τον βασιλιά Παύλο στις 3 Οκτωβρίου του 1962. Ειδικότερα, ο πρωθυπουργός στην επιστολή του θίγει, μεταξύ άλλων, θέματα οικονομικής φύσεως, τα οποία πιστεύει ότι δίνουν τροφή για επιθέσεις εναντίον του Θρόνου. Επισημαίνει ότι επιθυμεί να προστατέψει το κύρος του Θρόνου και τονίζει πως μέσα από την απλότητα και την διακριτικότητα θα αποφευχθεί να καταστεί στόχος επικρίσεων και δυσφημήσεων.¹⁵ Η απάντηση του βασιλιά ήρθε λίγες μέρες αργότερα και συγκεκριμένα στις 14 Οκτωβρίου. Ο Παύλος, φανερά ενοχλημένος, άρχισε την επιστολή του υπενθυμίζοντας ότι η επιλογή του Κ. Καραμανλή από τον ίδιο ως πρωθυπουργού προ επταετίας καταδείκνυε την εμπιστοσύνη που έδειξε προς το πρόσωπό του. Στη συνέχεια, υπεραμύνθηκε των επιλογών του Στέμματος αναφορικά με τα ζητήματα που είχε τονίσει στην επιστολή του ο Κ. Καραμανλής. Τέλος, δείχνοντας ξεκάθαρα τη

---

¹² Δόμνα Π. Καζακοπούλου-Γεώργιος Ματσόπουλος, *Κωνσταντίνος Καραμανλής Αρχείο. Γεγονότα και κείμενα*, Κωνσταντίνος Σβολόπουλος (επίμ.), τμ. 5, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής - Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1995, σ. 472-473.

¹³ Foreign Relations of the United States, 1961-1963, Volume XVI, Eastern Europe, Cyprus, Greece, Turkey, Greece, Telegram From the Consulate General in Thessaloniki to the Department of State, no. 341, Thessaloniki, 15 January 1963.

¹⁴ Ριζάς, ό.π., σ. 81.

¹⁵ Καζακοπούλου-Ματσόπουλος, ό.π., σ. 470.

δυσφορία του απέναντι στην Κυβέρνηση, επισήμανε την αδράνεια της απέναντι στην υποχρέωση της να προστατεύσει το Στέμμα από την εκστρατεία δυσφημίσεως, όπως χαρακτηριστικά ανέφερε, η οποία πραγματοποιήθηκε εναντίον του Θρόνου.¹⁶

Το περιεχόμενο των δύο επιστολών αποτυπώνει την επιδείνωση του κλίματος και την αύξηση της έντασης μεταξύ των δύο ανδρών. Η διατύπωση ενοχλήσεων και παραινέσεων εκατέρωθεν καταδεικνύει την διάρρηξη των μεταξύ τους σχέσεων. Από τη μία πλευρά, ο πρωθυπουργός παρουσιάζεται ενοχλημένος από τις κινήσεις του Στέμματος. Θεωρεί πως η επίδειξη πολυτέλειας και πλούτου προσελκύει τα αρνητικά σχόλια του κοινού και τις κακοήθειες επιθέσεις της αντιπολίτευσης εναντίον του Θρόνου. Κατά αυτόν τον τρόπο παρέχεται η δυνατότητα στους πολιτικούς αντιπάλους της Κυβέρνησης να οξύνουν το πολιτικό κλίμα και να εντείνουν την πίεση προς το πρόσωπο του πρωθυπουργού. Ως εκ τούτου, προκαλείται μία διατάραξη της ομαλότητας της πολιτικής ζωής, για την οποία αγωνίστηκε και θεωρεί προαπαιτούμενη για την επίτευξη ανάπτυξης και σταθερότητας στη χώρα. Από την άλλη πλευρά, ο βασιλιάς διατυπώνει ανοιχτά τη δυσφορία του αναφορικά με τον τρόπο χειρισμού του ζητήματος της δυσφήμισης του Στέμματος από τις αντιπολιτευτικές δυνάμεις και τις εφημερίδες που τις στηρίζουν. Θεωρεί υπαίτια την Κυβέρνηση για το γεγονός ότι δεν έπραξε τα δέοντα για να προστατεύσει την ακεραιότητα και τη φήμη του Θρόνου. Επιπλέον, δεν αποδέχεται πολλά από τα σημεία υπόδειξης της επιστολής του πρωθυπουργού, καθώς τα θεωρεί ανεδαφικά.

Εν κατακλείδι, γίνεται αντιληπτό ότι ο βασιλιάς δεν αισθανόταν την πολιτική ασφάλεια των πρώτων κυβερνήσεων του Κ. Καραμανλή και είχε αποσύρει εν μέρει την εμπιστοσύνη από το πρόσωπό του. Ειδικότερα, ο βασιλιάς, δεχόμενος τα συνεχή πυρά της αντιπολίτευσης, αισθανόταν ότι δεν του παρεχόταν η απαιτούμενη κάλυψη από κυβερνητικής πλευράς. Το παραπάνω γεγονός, σε συνδυασμό με μία σειρά διαφωνιών του ανώτατου άρχοντα με τον πρωθυπουργό, οδήγησε το Στέμμα σε σκέψεις περί αλλαγής του επικεφαλής της εκτελεστικής εξουσίας της χώρας. Από μία διαφορετική οπτική, ο πρωθυπουργός θέλησε να προασπίσει την εσωτερική πολιτική σταθερότητα και για αυτό δεν δίστασε να επισημοποιήσει τη διάσταση απόψεων που είχε προκύψει με το Στέμμα.¹⁷

---

¹⁶ Στο ίδιο, σ. 470-471.

¹⁷ Ηλίας Νικολακόπουλος, «Από το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου έως τη Μεταπολίτευση του 1974», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τμ. 36, Παραπολιτικά, Αθήνα 2015, σ. 205.

3. Οι πολιτικές εξελίξεις από τον Ιανουάριο έως τον Μάρτιο του 1963

Στις αρχές του 1963 η πολιτική ένταση συνεχώς αυξανόταν. Ο «Ανένδοτος Αγώνας» της αντιπολίτευσης συνεχιζόταν αμείωτος. Ενδεικτικό της τεταμένης πολιτικής ατμόσφαιρας αποτέλεσε το πρωτοσέλιδο της εφημερίδας το *Βήμα* με ημερομηνία 1 Ιανουαρίου 1963. Το αθηναϊκό έντυπο τονίζει την κλιμάκωση του αγώνα της αντιπολίτευσης με στόχο την διενέργεια εκλογών, ώστε το 1963 να καταστεί «έτος αληθούς δημοκρατίας».¹⁸ Επιπλέον, οι ανοιχτές συγκεντρώσεις της Ε.Κ. σε μεγάλα αστικά κέντρα, από τον Μάιο του προηγούμενου έτους, συνέβαλαν στη διάχυση της πολιτικής κρίσης στο σώμα της ελληνικής κοινωνίας και δυναμίτιζαν ολοένα και περισσότερο την ατμόσφαιρα. Ουσιαστικά πραγματοποιήθηκε η μεταστροφή του «Ανένδοτου» από κοινοβουλευτική αντιπαράθεση σε ανοιχτή πολιτική ρήξη με έντονες κοινωνικές διαστάσεις, καθώς ασκούσε ιδιαίτερη επιρροή στον ευρύτερο πληθυσμό και έδινε τη δυνατότητα έκφρασης και διεξόδου της κοινωνικής δυσαρέσκειας. Επιπλέον, καθιστούσε ευκολότερη τη συμπόρευση Κέντρου και Αριστεράς και συγχρόνως μεγέθυνε το ρήγμα μεταξύ Δεξιάς και των υπολοίπων αντιδεξιών δυνάμεων.¹⁹

Η κοινωνική ένταση εκφράστηκε δυναμικά μέσα από τον χώρο της Παιδείας. Αρχικά πραγματοποιήθηκαν φοιτητικές διαδηλώσεις και μετέπειτα εκπαιδευτικές απεργίες. Το πάγιο αίτημα περί βελτίωσης της Παιδείας έτυχε μεγάλης απήχησης από τον πληθυσμό της χώρας και επίσης κατέστη ένα από τα κύρια συνθήματα της αντιπολίτευσης.²⁰ Η κλιμακούμενη ένταση αποτυπώθηκε στην πανελλαδική εκπαιδευτική απεργία καθηγητών και δασκάλων, η οποία ξεκίνησε στις 19 Ιανουαρίου 1963 και χαρακτηρίστηκε από τη μεγάλη συμμετοχή των εκπαιδευτικών.²¹ Η απεργιακή κινητοποίηση διήρκεσε είκοσι ημέρες και έληξε ύστερα από την πολιτική επιστράτευση των απεργών εκ μέρους της Κυβέρνησης²². Η ανωτέρω κίνηση της Κυβέρνησης θεωρήθηκε άκρως αυταρχική και προκάλεσε την σφοδρή αντίδραση της αντιπολίτευσης. Ως εκ τούτου, στις 8 Φεβρουαρίου κατετέθη από βουλευτές της Ε.Κ. και της Ε.Δ.Α. κατά της Κυβέρνησης του Κ. Καραμανλή πρόταση δυσπιστίας, η οποία και απορρίφθηκε κατόπιν σχετικής ψηφοφορίας της

---

¹⁸ *Το Βήμα*, Αθήνα, 1 Ιανουαρίου 1963.

¹⁹ Νικολακόπουλος, *Η Καχεκτική Δημοκρατία*, σ. 295.

²⁰ Στο ίδιο, σ. 297.

²¹ *Ελευθερία*, Αθήνα, 19 Ιανουαρίου 1963.

²² Νικολακόπουλος, *Η Καχεκτική Δημοκρατία*, σ. 297.

Βουλής²³. Εκ των ανωτέρω, γίνεται αντιληπτό, ότι οι μαζικές απεργίες και κινητοποιήσεις των αρχών του 1963 επιβάρυναν το ήδη φορτισμένο πολιτικό κλίμα. Ειδικότερα, η Κυβέρνηση, πέραν της κοινοβουλευτικής διαμάχης με την αντιπολίτευση και της επιθετικής στάσης των προσκείμενων σε αυτήν εφημερίδων, είχε να αντιμετωπίσει και την εκφρασμένη δυσaréσκεια ενός μεγάλου τμήματος της κοινωνίας.

Προς αντιμετώπιση της συνεχιζόμενης πολιτικής κρίσης, τα Ανάκτορα κινήθηκαν προς την κατεύθυνση εύρεσης λύσης μέσω συνομιλιών με διακεκριμένα πολιτικά πρόσωπα. Ειδικότερα, πραγματοποιήθηκε συνάντηση του Σοφοκλή Βενιζέλου με τον βασιλιά Παύλο στις 16 Ιανουαρίου 1963 με στόχο τη συνεννόηση των δύο πρώτων κομμάτων της Βουλής. Η επίτευξη λύσης δεν απέκλειε το ενδεχόμενο να χρειαστεί να παραμεριστούν οι ηγέτες τους.²⁴ Οι συνομιλίες τελικώς δεν ευοδώθηκαν, αλλά κατέδειξαν την αρνητική τροπή που είχαν λάβει οι σχέσεις του Στέμματος με τον Πρωθυπουργό, καθώς το Παλάτι αντιμετώπιζε ευνοϊκά το ενδεχόμενο αντικατάστασής του. Πρωταγωνιστικό ρόλο στις ενέργειες αλλαγής της Κυβέρνησης διαδραμάτισε η βασίλισσα Φρειδερίκη, η οποία ήταν ιδιαιτέρως δραστήρια και δυναμική. Η Φρειδερίκη επιθυμούσε να διευρύνει την εξουσία της και στήριζε ενθέρμως τις απόψεις της περί επίδειξης πολυτέλειας από πλευράς Παλατιού, ως μέσου διάπλασης της δημόσιας συνείδησης. Οι οικονομικές απαιτήσεις της συναντούσαν τη σθεναρή αντίδραση του Κ. Καραμανλή, γεγονός που έθεσε τις δύο ισχυρές προσωπικότητες σε τροχιά σύγκρουσης.²⁵ Οι προθέσεις της Φρειδερίκης αποκρυσταλλώθηκαν στη συνομιλία της με τον σταθμάρχη της CIA στην Ελλάδα Λοκ Κάμπελ στις 31 Ιανουαρίου 1963. Η βασίλισσα διατύπωσε τις επιφυλάξεις της αναφορικά με τον Έλληνα πρωθυπουργό. Ειδικότερα, ανέφερε ότι συναντούσε δυσκολίες να συνεργαστεί μαζί του και πρόσθεσε ότι είχε πολύ κακή κρίση. Επίσης, δεν έκρυψε την ενόχλησή της για γεγονός της μη κάλυψης του Στέμματος από τις επικρίσεις που δέχθηκε, αναφορικά με το ζήτημα της προικοδότησης της πριγκίπισσας Σοφίας. Τέλος, εξέφρασε την επιθυμία για την διεξαγωγή εκλογών και την ανάδειξη νέας κυβέρνησης, της οποίας θα προΐστατο είτε ο Γεώργιος Ράλλης, είτε ο Σπύρος Θεοτόκης.²⁶ Οι ενέργειες και η συνολική στάση της βασίλισσας Φρειδερίκης συνέβαλαν στην περαιτέρω όξυνση του

---

²³ Ευρετήρια των Πρακτικών των Εθνοσυνελεύσεων της Βουλής και της Γερουσίας (1843-1967) και Συγκεντρωτικά Δελτία Νόμων (1975-2000), 1985, Μέρος Δ' (1946-1967) τμ. 3, *Ευρετήριο Συζητήσεων του Κοινοβουλίου, Πρακτικά της Βουλής*, σ. 497.

²⁴ Νικολακόπουλος, *Η Καχεκτική Δημοκρατία*, σ. 298.

²⁵ William H. McNeil, *Η Μεταμόρφωση της Ελλάδας μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Παπαδόπουλος, Αθήνα 2018, σ. 185-186.

²⁶ Foreign Relations of the United States, 1961-1963, Volume XVI, Eastern Europe, Cyprus, Greece, Turkey, Greece, Memorandum for Director of Central Intelligence McCone, no. 342, Washington, 8 February 1963.

κλίματος και μεγέθυναν το ρήγμα των σχέσεων μεταξύ του πρωθυπουργού και του Στέμματος.

Από την πλευρά του, ο Κ. Καραμανλής τον Φεβρουάριο προχώρησε στη δημόσια εξαγγελία των προθέσεων του για συνταγματική αναθεώρηση. Η ολοκληρωμένη πρόταση του κυβερνόντος κόμματος περί αναθεώρησης του Συντάγματος κατατέθηκε στη Βουλή στις 21 Φεβρουαρίου. Κυρίαρχος στόχος της αναθεώρησης υπήρξε η ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας. Ως εκ τούτου, χωρίς να γίνεται ευθεία αναφορά, η επιτυχής ολοκλήρωση της αναθεώρησης θα οδηγούσε στη μείωση της επιρροής του Στέμματος.²⁷ Η απόφαση περί ενισχύσεως της εκτελεστικής εξουσίας αιτιολογήθηκε από τον πρωθυπουργό στην ομιλία του στη σύσκεψη των μελών της κοινοβουλευτικής ομάδας της Ε.Ρ.Ε. στις 16 Φεβρουαρίου. Συγκεκριμένα, ο Κ. Καραμανλής ανέφερε την αναγκαιότητα διεύρυνσης των αρμοδιοτήτων της εκτελεστικής εξουσίας, ώστε να συμβαδίζει με τις επιταγές της εποχής και να απαγκιστρωθεί από την κλασική συνταγματική πρακτική του προηγούμενου αιώνα. Επιπλέον, τόνισε την πρόθεση περί συνταγματικής ρύθμισης, αναφορικά με τον εξορθολογισμό της νομοθετικής εξουσίας της χώρας. Στόχοι της συγκεκριμένης ρύθμισης υπήρξαν η εύρυθμη και ταχύτερη λειτουργία της νομοθετικής μηχανής καθώς επίσης και η μη πρόκληση του δημόσιου αισθήματος από τα μέλη του Κοινοβουλίου.²⁸ Προς αυτή την κατεύθυνση, προτάθηκε η αναθεώρηση του άρθρου 63 του Συντάγματος του 1952, το οποίο ρύθμιζε τα θέματα περί ασυλίας των βουλευτών της χώρας.²⁹

Τον Μάρτιο του 1963 συστάθηκε Ειδική Κοινοβουλευτική Επιτροπή με στόχο την ολοκλήρωση της αναθεωρητικής διαδικασίας. Η μη συμμετοχή στη διαδικασία των βουλευτών της Ε.Κ. και της Ε.Δ.Α. έθεσαν ανυπέρβλητα εμπόδια στην ομαλή και ταχεία εξέλιξη και ουσιαστικά οδήγησαν το όλο εγχείρημα σε τέλμα.³⁰ Η μείζων αντιπολίτευση κατηγόρησε το κυβερνών κόμμα για κίνηση πολιτικού αντιπερισπασμού και ενέμεινε στην απαίτησή της για διενέργεια νέων εκλογών. Ειδικότερα, η Ε.Κ. με επιστολή της, υπογεγραμμένη από τον Γ. Παπανδρέου και άλλους βουλευτές του κόμματος, προς τον πρόεδρο της Βουλής στις 27 Φεβρουαρίου ανακοίνωσε ότι δε θα μετάσχει στην Ειδική Κοινοβουλευτική Επιτροπή, διότι θεωρούσε παράνομη την τότε Κυβέρνηση και ως εκ

---

²⁷ Νικολακόπουλος, «Από το τέλος του Εμφυλίου», σ. 205.

²⁸ Καζακοπούλου-Ματσόπουλος, ό.π., σ. 552.

²⁹ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, Αθήνα, 1 Ιανουαρίου 1952, σ. 10.

³⁰ Νικολακόπουλος, *Η Καχεκτική Δημοκρατία*, σ. 298.

τούτου στερούμενη του δικαιώματος αναθεώρησης του Συντάγματος.³¹ Η Ε.Δ.Α. από την πλευρά της, με επιστολή της ίδιας ημέρας, κατέστησε σαφή την πρόθεσή της περί μη συμμετοχής στις διαδικασίες αναθεώρησης του Συντάγματος. Οι υπογράφωντες βουλευτές χαρακτήρισαν την κυβερνητική πρόταση ως εχθρική προς τα λαϊκά συμφέροντα και επιπλέον τόνισαν την αντίθεσή τους απέναντι στο «αντιλαϊκόν καθεστώς», το οποίο προέκυψε από τις νοθευμένες, κατά τη γνώμη τους, εκλογές του 1961.³² Εξίσου ισχυρή υπήρξε και η αντίδραση των αντιπολιτευτικών εφημερίδων. Ειδικότερα, ενδεικτικό της κλιμακούμενης έντασης υπήρξε το εξώφυλλο της εφημερίδας *Ελευθερία* την ημέρα της κατάθεσης των προτάσεων για τη συνταγματική αναθεώρηση. Συγκεκριμένα, έγινε αναφορά περί ακαμψίας του πρωθυπουργού με σκοπό να παραμερίσει το πολιτικό ζήτημα.³³ Στο ίδιο μήκος κύματος κινήθηκε και το εξώφυλλο, της ίδιας μέρας, της εφημερίδας *Μακεδονία*. Η εφημερίδα από τη Θεσσαλονίκη χαρακτήρισε ως αντιδημοκρατικές και ανελεύθερες τις προτεινόμενες από την Κυβέρνηση συνταγματικές μεταρρυθμίσεις.³⁴

Η «βαθεία τομή», όπως χαρακτηρίστηκε από την Κυβέρνηση η πρόταση συνταγματικής αναθεώρησης, αντανάκλουσε τις απόψεις του Κ. Καραμανλή περί της αναγκαιότητας εκσυγχρονισμού του κράτους. Απαραίτητη προϋπόθεση της εκσυγχρονιστικής διαδικασίας, σύμφωνα με τον πρωθυπουργό, ήταν ο συνδυασμός πολιτικής σταθερότητας και οικονομικής ανάκαμψης, οι οποίες θα προέκυπταν μέσα από μία ευέλικτη διοίκηση και ταυτόχρονο περιορισμό των εξωκοινοβουλευτικών παρεμβάσεων.³⁵ Το πνεύμα των προτάσεων δεν μπορεί να θεωρηθεί ασύμβατο με τις συνταγματικές τάσεις που επικρατούσαν κατά τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου στον δυτικό κόσμο. Εντός των στενών ελληνικών ορίων η πρόταση αντιμετώπιστηκε ως ακόμη μία απόδειξη επιβεβαίωσης του αυταρχισμού της Κυβέρνησης εντός των πλαισίων του μετεμφυλιακού πολιτικού συστήματος.³⁶ Εν κατακλείδι, η «βαθεία τομή» ήρθε αντιμέτωπη με τις αντιπολιτευτικές δυνάμεις της χώρας, οι οποίες την εξέλαβαν ως ένα μέσο παγίωσης της

---

³¹Ευρετήρια των Πρακτικών των Εθνοσυνελεύσεων της Βουλής και της Γερουσίας (1843-1967) και Συγκεντρωτικά Δελτία Νόμων (1975-2000), 1984, Μέρος Δ' (1946-1967) τμ. 1, *Ευρετήριο Συζητήσεων του Κοινοβουλίου, Πρακτικά της Βουλής*, σ. 209-210.

³²Ευρετήρια των Πρακτικών των Εθνοσυνελεύσεων της Βουλής και της Γερουσίας (1843-1967) και Συγκεντρωτικά Δελτία Νόμων (1975-2000), 1986, Μέρος Δ' (1946-1967) τμ. 10, *Ευρετήριο Συζητήσεων του Κοινοβουλίου, Πρακτικά της Βουλής*, σ. 69-70.

³³ *Ελευθερία*, Αθήνα, 21 Φεβρουαρίου 1963.

³⁴ *Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη, 21 Φεβρουαρίου 1963.

³⁵ Κωνσταντίνα Ε. Μπότσιου, «Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής απέναντι στον ανένδοτο αγώνα», στο: Κωνσταντίνος Σβολόπουλος-Ευάνθης Χατζηβασιλείου-Κωνσταντίνα Ε. Μπότσιου (επίμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον 20^ο αιώνα*, τμ. 1, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Αθήνα 2007, σ. 150.

³⁶ Ριζάς, ό.π., σ. 79.

κυβερνητικής εξουσίας, αλλά και ως κίνηση πολιτικού αντιπερισπασμού. Παράλληλα, συγκέντρωσε τα πυρά του Στέμματος, το οποίο θορυβήθηκε από το ενδεχόμενο μείωσης της δύναμης και επιρροής του στην πολιτική σκηνή της χώρας. Επομένως, εντασόμενη και εξεταζόμενη εντός του συγκεκριμένου πολιτικού πλαισίου, η κυβερνητική πρόθεση συνταγματικής αναθεώρησης παρείχε μία αφορμή στοχοποίησης της Κυβέρνησης και ως εκ τούτου συνέβαλε στην κλιμάκωση της πολιτικής έντασης της περιόδου.

Την ίδια περίοδο, ο Γ. Παπανδρέου συνέχιζε με αμείωτη ένταση την πολιτική επίθεση κατά της Κυβέρνησης. Κυρίαρχη συνισταμένη της πολιτικής του αποτελούσε η αύξηση της πίεσης προς τον βασιλιά με στόχο την αποπομπή της κυβέρνησης του Κ. Καραμανλή. Η άνωθεν στρατηγική ακολουθήθηκε με συνέπεια και δυναμισμό από τον πρόεδρο της Ε.Κ. και χρησιμοποιήθηκαν όλα τα παρεχόμενα μέσα που εκπορεύονταν εκ της θεσμικής του θέσεως. Ειδικότερα, σε ομιλία του εντός της Βουλής στις 5 Μαρτίου, τόνισε τη μεγάλη ευθύνη του βασιλιά να συνδράμει στην αποκατάσταση της πολιτικής ομαλότητας σε περίπτωση όπου η Κυβέρνηση στερείται νομιμοποίησης και ως εκ τούτου είναι, όπως χαρακτηριστικά ανέφερε, «παράνομος».³⁷ Εκτός των θυρών του Κοινοβουλίου, η ασκούμενη πίεση εντάθηκε με επιστολή του Γ. Παπανδρέου προς τον βασιλιά Παύλο στις 18 Μαρτίου. Συγκεκριμένα, ο πρόεδρος της Ε.Κ. κατέστησε σαφές, πως η Ε.Κ. ανέμενε από τον βασιλιά να ανταποκριθεί των ευθυνών που φέρει η θέση του και να αποκαταστήσει την πολιτική ομαλότητα. Επιπλέον, καταλόγισε συνενοχή στον ανώτατο άρχοντα σε περίπτωση μη ανάμειξης του στην πολιτική κρίση. Παράλληλα, σημείωσε πως το κόμμα του δεν έθετε καθεστωτικό ζήτημα και δεν είχε σκοπό στοχοποίησης του Θρόνου. Τέλος, επισήμανε τη σύγκρουση των συμφερόντων του Στέμματος με αυτά του κυβερνώντος κόμματος, καθώς η κοινή τους πορεία θα οδηγούσε σε δυσφήμιση και μείωση της δημοτικότητας του Παλατιού.³⁸ Η επιστολή του αρχηγού της αξιωματικής αντιπολίτευσης δόθηκε στη δημοσιότητα στις 28 Μαρτίου, κατόπιν της συναντήσεως του πρωθυπουργού με τον βασιλιά, όπου ο Κ. Καραμανλής σε δηλώσεις του επιβεβαίωσε την εμπιστοσύνη του Θρόνου προς την Κυβέρνηση. Ακολούθως, ο Γ. Παπανδρέου προέβη στην οξεία διατύπωση, πως ο βασιλιάς έχει πλέον ταυτιστεί με την παράνομη, κατά τον ίδιο, Κυβέρνηση.³⁹

---

³⁷ Ευρετήρια των Πρακτικών των Εθνοσυνελεύσεων της Βουλής και της Γερουσίας (1843-1967) και Συγκεντρωτικά Δελτία Νόμων (1975-2000), 1984, Μέρος Δ' (1946-1967) τμ. 2, *Ευρετήριο Συζητήσεων του Κοινοβουλίου, Πρακτικά της Βουλής*, σ. 31.

³⁸ Καζακοπούλου-Ματσόπουλος, ό.π., σ. 590-593.

³⁹ *Ελευθερία*, Αθήνα, 28 Μαρτίου 1963.

Η δημοσιοποίηση της επιστολής προκάλεσε την άμεση αντίδραση του πρωθυπουργού. Σε δηλώσεις του, καταλόγισε στον πολιτικό του αντίπαλο το γεγονός ότι προέβη σε μία πολιτική προκήρυξη προς τον λαό περιβεβλημένη από τον μανδύα μίας επιστολής προς τον βασιλιά. Επιπροσθέτως, κατήγγειλε την πρόθεση του να καταστήσει συνένοχό του τον βασιλιά στην προσπάθεια διάσπασης του κυβερνώντος κόμματος. Τέλος, χαρακτήρισε τις πολιτικές επιθέσεις του Γ. Παπανδρέου ως ένα μέσο διατήρησης της αρχηγίας και της ενότητας του κόμματος του.⁴⁰ Εκ των παραπάνω, γίνεται αντιληπτή η ένταση της πολιτικής σύγκρουσης των δύο αντίπαλων πολιτικών παρατάξεων, η οποία εκφράστηκε δια μέσου των αρχηγών τους και είχε ως κοινό σημείο αναφοράς το Παλάτι.

---

⁴⁰ Καζακοπούλου-Ματσόπουλος, ό.π., σ. 594-595.

Κεφάλαιο Γ΄

Η συμβολή του στρατού και του ιστορικού γεγονότος της δολοφονίας του Γρηγόρη Λαμπράκη στη διαμόρφωση της πολιτικής έντασης της περιόδου

1. Ο ρόλος του στρατού στην πολιτική σκηνή της χώρας

Η συνεχιζόμενη ένταση της περιόδου έθεσε σε κίνηση παρασκηνιακές ενέργειες ενός τμήματος του στρατού και παρείχε την αφορμή εκδήλωσης της δυσαρέσκειας μερίδας των αξιωματικών προς τον πρωθυπουργό Κ. Καραμανλή. Η αντίδραση των στρατιωτικών στελεχών επιβάρυνε έτι περισσότερο το έντονα φορτισμένο πολιτικό κλίμα της περιόδου, καθώς συνοδεύτηκε από τη διάδοση φημολογιών περί οργάνωσης στρατιωτικού πραξικοπήματος στη χώρα. Ειδικότερα, τον Απρίλιο του 1963 ο μέχρι πρότινος αρχηγός του Γενικού Επιτελείου Στρατού (Γ.Ε.Σ.), στρατηγός Βασίλης Καρδαμάκης, πληροφόρησε τον στρατιωτικό ακόλουθο των Η.Π.Α. Κόλονελ Μπώλντρυ για την ειλημμένη απόφαση πραγματοποίησης πραξικοπήματος από μία ομάδα αξιωματικών του στρατεύματος.⁴¹ Προτού αναλυθεί το συγκεκριμένο γεγονός, θα πραγματοποιηθεί μία σύντομη αναφορά στον ρόλο του στρατού στη μετεμφυλιακή Ελλάδα.

Ο στρατός διαχρονικά κατείχε έναν εξέχοντα ρόλο στην ιστορία της νεότερης Ελλάδας. Αρκετές φορές μάλιστα κατέστη πρωταγωνιστής των εξελίξεων. Σε πολλές των περιπτώσεων, η συμμετοχή του ήταν άκρως επιτυχημένη και συνέβαλε, μέσα από μία σειρά νικηφόρων πολεμικών επιχειρήσεων, στη διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους. Αντιθέτως, σε ορισμένες κρίσιμες χρονικές συγκυρίες, οι παρεμβάσεις του οδήγησαν σε καταστρατήγηση της συνταγματικής νομιμότητας και σε πολιτική αποσταθεροποίηση. Στην περίοδο μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο και ειδικότερα από τις αρχές του 1949 παρατηρήθηκε η αυτονόμηση του στρατού. Καίριας σημασίας στην παραπάνω διαδικασία αποτέλεσε το γεγονός της ανάληψης της αρχιστρατηγίας από τον Αλέξανδρο Παπάγο. Κατά την περίοδο της διακυβέρνησης της χώρας από τον πρώην στρατάρχη ο στρατός ήταν άμεσα ελεγχόμενος και πειθαρχούσε με ευκολία στις εντολές του φυσικού του ηγέτη. Οι συνθήκες άλλαξαν κατά την περίοδο των κυβερνήσεων του Κ. Καραμανλή, οπότε και χρειάστηκε να καταβληθούν ιδιαίτερες προσπάθειες ελέγχου του στρατεύματος.⁴²

---

⁴¹ Αλέξης Παπαγελάς, *Ο Βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας. Ο Αμερικανικός Παράγων 1947-1967*, Εστία, Αθήνα 2017, σ. 82.

⁴² Ευάνθης Χατζηβασιλείου, « Αυταπάτες, διλήμματα και η αποτυχία της πολιτικής. Ο στρατός στην πορεία προς τη δικτατορία», στο: Μανώλης Βασιλάκης (επίμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, Παπαζήση, Αθήνα 2009, σ. 420-422.

Χαρακτηριστική ήταν η ομιλία του αντιπροέδρου της Ε.Ρ.Ε. Παναγιώτη Κανελλόπουλου της 1^{ης} Μαρτίου 1963 από το βήμα της Βουλής. Ο βουλευτής του κυβερνώντος κόμματος τόνισε ότι απαιτείται ιδιαίτερη προσοχή στον χειρισμό των θεμάτων που άπτονταν της λειτουργίας και της οργάνωσης του στρατού. Επιπλέον, υπογράμμισε την αναγκαιότητα παγίωσης ενός ισχυρού εθνικού φρονήματος εντός των τάξεων του στρατού και ιδιαίτέρως αυτών των αξιωματικών. Επιπρόσθετα, επισήμανε ότι είναι απαραίτητο να μη δοθεί η δυνατότητα εκδήλωσης κάθε είδους αποκλίνουσας νοοτροπίας, η οποία δε θα συμβάδιζε με τις κυβερνητικές επιταγές της πειθαρχίας και της εθνικοφροσύνης.⁴³ Παράλληλα, την ίδια περίοδο, τελούσε εν ισχύ εντός του εθνικόφρονου χώρου και ένας άτυπος ανταγωνισμός μεταξύ Κυβέρνησης και Στέμματος για την ανάληψη των ηνίων του στρατού. Η υπάρχουσα κατάσταση πραγμάτων απαιτούσε από την Κυβέρνηση και τον πρωθυπουργό προσωπικά τη πραγματοποίηση προσεκτικών χειρισμών αναφορικά με το μείζον διακύβευμα του ελέγχου του στρατού.

Η σφαιρική θέαση του ζητήματος της επιρροής και ανάμειξης του στρατού στην ελληνική πολιτική ζωή της μετεμφυλιακής περιόδου αναδεικνύει τον ρόλο του ως αυτού της εφεδρείας. Ο ανωτέρω ρόλος θα μπορούσε να ενεργοποιηθεί ανά πάσα στιγμή και όταν έκρινε ότι κινδυνεύει το συνολικό καθεστώς, το οποίο είχε δημιουργηθεί μετεμφυλιακά στην Ελλάδα. Οι κυριότερες αιτίες που θα κινητοποιούσαν τα αντανακλαστικά του στρατεύματος υπήρξαν η άνοδος της δημοφιλίας της Αριστεράς και η αλλαγή του μετεμφυλιακού πολιτικού πλέγματος εξουσίας προς μία κατεύθυνση αντίθετη των συμφερόντων του. Δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα της ενεργών αντανακλαστικών και της παρεμβατικής διάθεσης του στρατού αποτέλεσαν οι οργανώσεις του Ιερού Δεσμού Ελλήνων Αξιωματικών (Ι.Δ.Ε.Α.) και της Ένωσης Ελλήνων Νέων Αξιωματικών (Ε.Ε.Ν.Α.). Ο Ι.Δ.Ε.Α. συγκροτήθηκε το 1946 από κατώτερους αξιωματικούς, οι οποίοι είχαν υπηρετήσει στη Μέση Ανατολή και στήριξε θερμά τον Παπάγο. Υπήρξε ιδιαίτερα ενεργός την περίοδο 1952-1953, αλλά στα μέσα της ίδιας δεκαετίας είχε πλέον αδρανοποιηθεί. Από την άλλη πλευρά, η Ε.Ε.Ν.Α. σχηματίστηκε κατά την περίοδο 1956-1958. Η νέα οργάνωση στράφηκε κατά του Κ. Καραμανλή, καθώς τον στοχοποιούσε για το γεγονός ότι δεν τηρούσε σκληρή αντικομμουνιστική στάση. Την περίοδο εκείνη η Ε.Ε.Ν.Α. δεν είχε τη δυνατότητα διενέργειας πραξικοπήματος, αλλά η ύπαρξή της αποδεικνύει σήμερα ότι το στράτευμα δεν είχε απωλέσει τις μνήμες της θεσμικής

---

⁴³ Ευρετήρια των Πρακτικών των Εθνοσυνελεύσεων της Βουλής και της Γερουσίας (1843-1967) και Συγκεντρωτικά Δελτία Νόμων (1975-2000), 1986, Μέρος Δ' (1946-1967) τμ. 9, *Ευρετήριο Συζητήσεων του Κοινοβουλίου, Πρακτικά της Βουλής*, σ. 471.

αυτονομίας που απολάμβανε κατά τις αρχές της δεκαετίας του 1950 και διακατεχόταν ακόμη από έντονες παρεμβατικές τάσεις.⁴⁴

Στο σημείο αυτό θα επανέλθουμε στη συνομιλία του στρατηγού Β. Καρδαμάκη με τον Αμερικανό στρατιωτικό ακόλουθο Κ. Μπώλντρυ. Το περιεχόμενο της συνομιλίας των δύο ανδρών αποτυπώνεται στο γράμμα του Αμερικανού πρέσβη Χάρρυ Λαμπουίζ προς τον υπουργό των Εξωτερικών Ντην Ράσκ με ημερομηνία 5 Απριλίου 1963. Αρχικά, ο στρατηγός Β. Καρδαμάκης ανέφερε την ανησυχία μίας ομάδας αξιωματικών του στρατεύματος για το ενδεχόμενο κατάληψης της εξουσίας από ένα ενιαίο μέτωπο της Ε.Κ. με την Αριστερά. Έπειτα, προς παρεμπόδιση του παραπάνω ενδεχομένου, έγινε αναφορά για ειλημμένη απόφαση διενέργειας πραξικοπήματος με μόνο σκιάδες σημείο τον ακριβή χρόνο διεξαγωγής του. Τέλος, ο στρατηγός επεσήμανε την έντονη δυσφορία της παραπάνω ομάδας αξιωματικών με την παρούσα κατάσταση και την επιθυμία ανάληψης άμεσης δράσης, καθώς δεν ήταν διατεθειμένη να περιμένει το εκλογικό αποτέλεσμα των επόμενων εκλογών.⁴⁵

Συνεχίζοντας τη μελέτη του συγκεκριμένου ζητήματος, θα παρουσιαστεί η αποτίμηση της συνομιλίας από τον αμερικανικό παράγοντα. Σύμφωνα με την αμερικανική πλευρά, η ομάδα των αξιωματικών ανήκε στην οργάνωση της Ε.Ε.Ν.Α. Οι συγκεκριμένοι αξιωματικοί ήταν ιδιαίτερος δυσαρεστημένοι με τον Κ. Καραμανλή, καθώς ο πρωθυπουργός δεν είχε παράσχει, κατά τη γνώμη τους, την απαιτούμενη κάλυψη στον Β. Καρδαμάκη, όταν κατηγορήθηκε πως έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο στη νόθευση του εκλογικού αποτελέσματος το 1961. Επιπλέον, τα ανωτέρω στρατιωτικά στελέχη ανησυχούσαν ιδιαίτερος για μία πιθανή συνεργασία του Κέντρου και της Αριστεράς και ήθελαν να δράσουν πριν από τις επόμενες εκλογές. Οι πληροφορίες αξιολογήθηκαν ως ιδιαίτερα σημαντικές και για αυτόν τον λόγο ο πρέσβης Χ. Λαμπουίζ ενημέρωσε τον προϊστάμενο του Ν. Ράσκ.⁴⁶

---

⁴⁴ Χατζηβασιλείου, ό.π., σ. 424-426.

⁴⁵ Foreign Relations of the United States, 1961-1963, Volume XVI, Eastern Europe, Cyprus, Greece, Turkey, Greece, Letter from the Ambassador to Greece (Labouisse) to Secretary of State Rusk, no. 343, Athens, 5 April 1963.

⁴⁶ Παπαγελάς, ό.π., σ. 82-83.

2. Η δολοφονία του Γρηγόρη Λαμπράκη

Κλείνοντας το δεύτερο κεφαλαίο της εργασίας, θα αναλυθεί ένα ιστορικό γεγονός, το οποίο, εν μέσω της αμείωτης πολιτικής κρίσης, διαδραμάτισε καταλυτικό ρόλο στην κορύφωση της γενικότερης έντασης. Στις 22 Μαΐου 1963 πραγματοποιήθηκε στη Θεσσαλονίκη δολοφονική επίθεση εναντίον του Γρηγόρη Λαμπράκη, συνεργαζόμενου βουλευτή της Ε.Δ.Α. Η απόπειρα δολοφονίας του δημοφιλούς πολιτικού διενεργήθηκε κατά τη διάρκεια συγκέντρωσης, η οποία είχε οργανωθεί από την Επιτροπή για τη Διεθνή Ύφεση και Ειρήνη.⁴⁷ Η δολοφονική επίθεση, η οποία οδήγησε μερικές μέρες αργότερα στον θάνατό του, διενεργήθηκε από μέλη αντικομμουνιστικών ομάδων, υποβοηθούμενα από στελέχη της Χωροφυλακής. Το παραπάνω γεγονός θα παράσχει, κατόπιν ερευνών, σε σύντομο χρονικό διάστημα, μία ισχυρή απόδειξη ύπαρξης και ενεργούς δραστηριότητας του «παρακράτους».⁴⁸

Η δολοφονία του κοινοβουλευτικού αντιπροσώπου της Αριστεράς έμελλε να πάρει μεγάλες πολιτικές διαστάσεις. Αρχικά, παρείχε το έναυσμα για περαιτέρω εντατικοποίηση του ολομέτωπου αγώνα της αντιπολίτευσης εναντίον της Κυβέρνησης, καθώς μέσα από τη σύνδεσή της τελευταίας με τους παρακρατικούς μηχανισμούς δόθηκε η εντύπωση της δικαίωσης του «Ανένδοτου Αγώνα». Επιπλέον, κλόνισε τη γενική αντίληψη του μεγαλύτερου τμήματος της κοινωνίας ότι η Κυβέρνηση και ο ίδιος ο πρωθυπουργός προσωπικά ήταν σε θέση να ασκούν αποτελεσματικό έλεγχο, στα πλαίσια της εθνικοφροσύνης, στον νευραλγικό τομέα της εσωτερικής ασφάλειας.⁴⁹ Η επικίνδυνη φόρτιση του πολιτικού κλίματος μέσα από τη δολοφονία του Γ. Λαμπράκη μπορεί να καταστεί ευκρινέστερη διαμέσου της ανάλυσης ορισμένων ακόμη παραγόντων. Ειδικότερα, προς αυτή την κατεύθυνση συνέβαλε η πολυσχιδής προσωπικότητα του εκλιπόντος, καθώς υπήρξε περίφημος γιατρός και λαοφίλης βάλκανιονίκης. Ακόμη, το γεγονός ότι ήταν ένθερμος υποστηρικτής του φιλειρηνικού κινήματος με έντονη κοινωνική και πολιτική δραστηριότητα τον καθιστούσε ιδιαίτερος δημοφιλής. Μάλιστα, στην προσπάθειά του να πραγματοποιήσει μόνος του τον Απρίλιο την, απαγορευθείσα από την Κυβέρνηση, Α΄ Μαραθώνια Πορεία Ειρήνης συνελήφθη από τα όργανα της Χωροφυλακής. Σε κοινοβουλευτική του ομιλία, στις 24 Μαρτίου, σχεδόν ένα μήνα πριν από την δολοφονική επίθεση που δέχθηκε, εξέθεσε το χρονικό της ανωτέρω σύλληψης και

---

⁴⁷ Νικολακόπουλος, «Από το τέλος του Εμφυλίου», σ. 205.

⁴⁸ Roderick Beaton, *Greece. Biography of a Modern Nation*, The University of Chicago Press, Chicago 2019, σ. 327.

⁴⁹ Μπότσιου, «Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής», ό.π., σ. 151.

επεσήμανε πως, μέχρι εκείνο το χρονικό σημείο, είχε πέσει θύμα κακοποίησης τρεις φορές από τα όργανα της Ασφάλειας. Παρόλα αυτά, ο βουλευτής καταλήγει ότι κανένα μέτρο δε λήφθηκε εκ του προεδρείου της Βουλής προς την κατεύθυνση της διαφύλαξης της προσωπικής του ασφάλειας.⁵⁰ Τέλος, η ρήξη στην οποία είχε έλθει προσφάτως με τη βασίλισσα Φρειδερίκη, κατά τη διάρκεια ενός ταξιδιού της στο Λονδίνο, παρείχε μία επιπρόσθετη πολιτική χροιά στις μετέπειτα αντιδράσεις. Όλα τα ανωτέρω στοιχεία και γεγονότα συνέδραμαν στην όξυνση της ήδη τεταμένης πολιτικής κατάστασης και επιπλέον περιέβαλαν τη δολοφονία του Γ. Λαμπράκη με έναν έντονα φορτισμένο συναισθηματικό μανδύα.⁵¹ Η κλιμακούμενη ένταση αποτυπώθηκε ξεκάθαρα στην κηδεία του βουλευτή. Πλήθος παρευρισκόμενου κόσμου μετέτρεψε τη κηδεία σε μία μαζική πολιτική διαδήλωση εναντίον της Κυβέρνησης. Παράλληλα, τα αντιπολιτευτικά έντυπα κατηγορήσαν ανοιχτά την κυβέρνηση ως υπαίτια της ειδικής πράξης. Χαρακτηριστικό υπήρξε το εξώφυλλο της εφημερίδας *Μακεδονία* της 25^{ης} Μαΐου 1963, το οποίο έκανε λόγο για «κυβέρνηση του αίματος».⁵² Επίσης, το πρωτοσέλιδο της *Αυγής*, με ημερομηνία 24 Μαΐου 1963, κατονόμασε την Κυβέρνηση ως τη μόνη υπεύθυνη για τη δολοφονία του Γ. Λαμπράκη και την καλούσε να αποχωρήσει άμεσα από την εξουσία.⁵³ Τέλος, η εφημερίδα το *Βήμα* παραθέτει την άποψη της Ε.Κ. περί άμεσης αποπομπής της Κυβέρνησης και τονίζει την άμεση ανάγκη για πλήρη διερεύνηση του ζητήματος, καθώς αποδίδει βαριά κυβερνητική ευθύνη.⁵⁴ Το έντονα φορτισμένο πολιτικό κλίμα έγινε αισθητό και εκτός των ελληνικών συνόρων. Συγκεκριμένα, η ελληνόφωνη αιγυπτιακή εφημερίδα *Ταχυδρόμος* στο εξώφυλλο της 26^{ης} Μαΐου περιέγραφε με δραματικούς τόνους την πολιτική κατάσταση της Ελλάδας. Ειδικότερα, ανέφερε ότι η χώρα είχε περιέλθει σε μία οξύτατη πολιτική φάση και τόνισε το γεγονός της έντονης αντιπαράθεσης μεταξύ του πρωθυπουργού και του προέδρου της Ε.Κ.⁵⁵

Τα αποτελέσματα τόσο των ανακρίσεων όσο και των δημοσιογραφικών ερευνών που διενεργήθηκαν κατόπιν της δολοφονίας του βουλευτή της Αριστεράς έφεραν στο φως την ύπαρξη στενής σχέσης μεταξύ των επίσημων φορέων του κράτους και των ανεπίσημων παρακρατικών ομάδων. Ωστόσο, εκ των ερευνών, δεν προέκυψε κανένα στοιχείο που να

---

⁵⁰Ευρετήρια των Πρακτικών των Εθνοσυνελεύσεων της Βουλής και της Γερουσίας (1843-1967) και Συγκεντρωτικά Δελτία Νόμων (1975-2000), 1986, Μέρος Δ' (1946-1967) τμ. 8, *Ευρετήριο Συζητήσεων του Κοινοβουλίου, Πρακτικά της Βουλής*, σ. 752-753.

⁵¹ Νικολακόπουλος, *Η Καχεκτική Δημοκρατία*, σ. 298.

⁵² *Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη, 25 Μαΐου 1963.

⁵³ *Η Αυγή*, Αθήνα, 24 Μαΐου 1963.

⁵⁴ *Το Βήμα*, Αθήνα, 24 Μαΐου 1963.

⁵⁵ *Ταχυδρόμος*, Κάιρο, 26 Μαΐου 1963.

ενοχοποιεί ευθέως ή εμμέσως την Κυβέρνηση και τον πρωθυπουργό. Παρόλα αυτά, η στάση της αντιπολίτευσης και ειδικότερα του Γ. Παπανδρέου υπήρξε ιδιαίτερος σκληρή απέναντι στο κυβερνών κόμμα. Ειδικότερα, ο βουλευτής της Ε.Κ. Ηλίας Τσιριμώκος σε ομιλία του στη Βουλή στις 4 Ιουνίου 1963 αποδοκίμασε τόσο τη νομιμοποίηση των παρακρατικών οργανώσεων, όσο και την ανοχή εκ μέρους της Κυβέρνησης σε κάθε είδους βίαιη ενέργεια εν ονόματι του Έθνους.⁵⁶ Όσον αφορά τον πρόεδρο της Ε.Κ., επέλεξε να ανεβάσει κατακόρυφα τους τόνους της πολιτικής αντιπαράθεσης. Προς αυτή την κατεύθυνση, μέσα σε συνθήκες σοβαρής πολιτικής κρίσης, απηύθυνε στον Κ. Καραμανλή την βαρύτερη κατηγορία του ηθικού αυτουργού του εγκλήματος.⁵⁷ Επιπλέον, σε ομιλία του εντός του Κοινοβουλίου τον Ιούλιο του ίδιου έτους, ανέφερε ότι τα γεγονότα που εκτυλίχθηκαν τον Μάιο στη Θεσσαλονίκη δεν αποτελούν μεμονωμένη περίπτωση. Ακόμη, τόνισε πως, μέσα από την ύπαρξη και λειτουργία των διάφορων παρακρατικών οργανώσεων ανά την επικράτεια, διαβρώνεται και πλήττεται το δημοκρατικό πολίτευμα της χώρας. Τέλος, επεσήμανε ότι δεν υπάρχει άλλο ιστορικό προηγούμενο αντίστοιχης φθοράς του ελληνικού κρατικού μηχανισμού.⁵⁸ Συμπερασματικά, το πολιτικό κλίμα της περιόδου είχε φορτιστεί επικίνδυνα και ένα μεγάλο τμήμα της κοινωνίας είχε εκφράσει απερίφραστα τη δυσαρέσκειά του προς την Κυβέρνηση της χώρας. Η δολοφονία του Γ. Λαμπράκη, έχοντας σαφείς πολιτικές προεκτάσεις, θα κορύφωνε την πολιτική ένταση και θα συνέβαλε καθοριστικά, έναν μήνα αργότερα, στην παραίτηση του Κ. Καραμανλή από την πρωθυπουργία και στη λήξη της εννιάχρονης κυριαρχίας της Δεξιάς στη χώρα.⁵⁹

---

⁵⁶Ευρετήρια των Πρακτικών των Εθνοσυνελεύσεων της Βουλής και της Γερουσίας (1843-1967) και Συγκεντρωτικά Δελτία Νόμων (1975-2000), 1985, Μέρος Δ' (1946-1967) τμ. 3, *Ευρετήριο Συζητήσεων του Κοινοβουλίου, Πρακτικά της Βουλής*, σ. 511.

⁵⁷ Νικολακόπουλος, *Η Καχεκτική Δημοκρατία*, σ. 299.

⁵⁸ Ευρετήρια των Πρακτικών των Εθνοσυνελεύσεων της Βουλής και της Γερουσίας (1843-1967) και Συγκεντρωτικά Δελτία Νόμων (1975-2000), 1986, Μέρος Δ' (1946-1967) τμ. 7, *Ευρετήριο Συζητήσεων του Κοινοβουλίου, Πρακτικά της Βουλής*, σ. 540.

⁵⁹ Evi Gkotzaridis, «Who Really Rules this Country?. Collusion between State and Deep State in Post-Civil War Greece and the Murder of Independent MP Grigorios Lambrakis, 1958-1963», *Diplomacy and Statecraft*, τμ. 28, τχ.4, Αθήνα 2017, σ. 660. <https://doi.org/10.1080/09592296.2017.1386458> (ημερομηνία πρόσβασης 21 Σεπτεμβρίου 2020).

Κεφάλαιο Δ΄

Η παραίτηση του Κ. Καραμανλή και η επίδραση του αμερικανικού παράγοντα στην ελληνική πολιτική σκηνή της χώρας

1. Η παραίτηση της Κυβέρνησης της Ε.Ρ.Ε. και η αντίδραση του ελληνικού τύπου

Η άνοιξη του 1963 αποτέλεσε μία περίοδο έντονων διεργασιών και εξελίξεων. Μία αλληλουχία ιστορικών γεγονότων, όπως αναλύθηκαν στα προηγούμενα κεφάλαια της εργασίας, δυναμίτισαν το πολιτικό κλίμα και οδήγησαν σε ανατροπή του πολιτικού σκηνικού της χώρας. Βασικότερες και αλληλένδετες μεταξύ τους συνιστώσες της αναταραχής υπήρξαν ο «Ανένδοτος Αγώνας» της αντιπολίτευσης και η επιδείνωση των σχέσεων του Κ. Καραμανλή με το Παλάτι. Στην αρχή του παρόντος κεφαλαίου θα εστιάσουμε την προσοχή μας στη δεύτερη, καθώς εξέλαβε υπερμεγέθεις διαστάσεις.

Αφορμή για τη νέα επιδείνωση των σχέσεων του πρωθυπουργού με το Στέμμα στάθηκε η επίσκεψη, στις 22 Μαΐου 1963, του πρώτου στο νοσοκομείο «Ευαγγελισμός», όπου νοσηλευόταν ο Βασιλιάς Παύλος, μετά την επιτυχή χειρουργική επέμβαση σκωληκοειδίτιδας. Κατά την έξοδο του Κ. Καραμανλή από το δωμάτιο νοσηλείας του βασιλιά, η βασίλισσα Φρειδερίκη τον συνόδευσε και του ζήτησε να αναβληθούν οι εορτασμοί για τη χιλιετηρίδα του Αγίου Όρους, ώστε να καταστεί δυνατή η παρουσία του βασιλέως. Ο πρωθυπουργός απάντησε πως θα εξετάσει το θέμα και η βασίλισσα έδειξε ανοιχτά την ενόχλησή της. Η συζήτηση γρήγορα εκτραχύνθηκε και κατέληξε σε ένα έντονο φραστικό επεισόδιο μεταξύ των δύο συνομιλούντων.⁶⁰ Το παραπάνω περιστατικό είναι χαρακτηριστικό του διαμορφωμένου κλίματος της εποχής μεταξύ του πρωθυπουργού και του Στέμματος και ιδίως της βασίλισσας. Ο Κ. Καραμανλής, έχοντας διατελέσει μακρά πρωθυπουργική θητεία, δεν ήταν πλέον διατεθειμένος να ικανοποιεί την οποιαδήποτε βασιλική απαίτηση. Επιπλέον, η λιτή και αυστηρή επαρχιακή ιδιοσυγκρασία του ερχόταν σε αντιπαράθεση με την τάση προς επίδειξη και υπερβολή που επιδείκνυε το Παλάτι. Ακόμη, η δυναμική προσωπικότητα της βασίλισσας, η οποία πλαισιωνόταν από έντονα κυριαρχικές τάσεις, προκαλούσε την αντίδραση του πρωθυπουργού και επιδείωνε τις μεταξύ τους σχέσεις.⁶¹

⁶⁰ Καζακοπούλου-Ματσόπουλος, ό.π., σ. 645.

⁶¹ Richard Clogg, *A Concise History of Greece*, Cambridge University Press, Great Britain 1992, σ. 157.

Η επόμενη και τελευταία σύγκρουση του Κ. Καραμανλή με το Παλάτι έλαβε χώρα τον Ιούνιο του 1963. Αφορμή αυτή τη φορά υπήρξε το επικείμενο βασιλικό ταξίδι στο Λονδίνο. Ο πρωθυπουργός σε συνάντησή του με τον βασιλιά στις 8 Ιουνίου πρότεινε την αναβολή της συγκεκριμένης βασιλικής επισκέψεως. Επιπλέον, πρόσθεσε και τους λόγους της πρότασής του. Συγκεκριμένα, εξέφρασε την ανησυχία του για την ισχυρή πιθανότητα εκδήλωσης αντιδράσεων απέναντι στο βασιλικό ζεύγος παρακινούμενες από την ελληνική Αριστερά. Τέλος, τόνισε πως, σε περίπτωση μη αποδοχής της πρότασής του, θα εξαναγκαζόταν σε παραίτηση.⁶² Η ανησυχία του πρωθυπουργού δεν ήταν έωλη, καθώς τον Απρίλιο του ίδιου έτους η βασίλισσα Φρειδερίκη έπεσε θύμα προπηλακισμού από τη σύζυγο του φυλακισμένου στελέχους του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας (Κ.Κ.Ε.) Αντωνίου Αμπατιέλου. Το γεγονός συνέβη στα πλαίσια μίας ευρύτερης κινητοποίησης εντός και εκτός Ελλάδας υπέρ της απελευθέρωσης των πολιτικών κρατουμένων.⁶³ Κατόπιν της τοποθέτησης του βασιλιά Παύλου πως θα επανεξετάσει το επίμαχο ζήτημα, οι δύο άνδρες ξανασυναντήθηκαν στις 10 και 11 Ιουνίου. Τελικά, ο βασιλιάς αποφάσισε την πραγματοποίηση του ταξιδιού στο Λονδίνο. Όπως ήταν αναμενόμενο και μένοντας πιστός στις δηλώσεις του, ο Κ. Καραμανλής υπέβαλε την παραίτηση της Κυβέρνησης, η οποία έγινε αποδεκτή από τον βασιλιά.⁶⁴

Η παραίτηση του Κ. Καραμανλή πρέπει να ιδωθεί στο ευρύτερο πολιτικό πλαίσιο της εποχής. Η διαφωνία που ενέκυψε αναφορικά με το βασιλικό ταξίδι στο Λονδίνο θεωρείται ελάσσονος σημασίας. Τη δεδομένη χρονική στιγμή της παραίτησης η πολιτική ένταση είχε κορυφωθεί. Αρχικά, ο «Ανένδοτος Αγώνας» της αντιπολίτευσης συνεχιζόταν με αμείωτη ένταση, γεγονός το οποίο είχε πυροδοτήσει και μία έντονη κοινωνική αναστάτωση. Επίσης, το Παλάτι είχε εκφράσει τη δυσαρέσκεια του αναφορικά με τις επιλογές στην ακολουθούμενη πολιτική της Κυβέρνησης και υποστήριζε την ιδέα της αντικατάστασής της. Συγκεκριμένα, η βασίλισσα είχε αποστασιοποιηθεί πλήρως από τις επιλογές του πρωθυπουργού και υποστήριζε ενθέρμως την απομάκρυνσή του. Επίσης, το Στέμμα υπήρξε τη δεδομένη περίοδο ιδιαίτερος ανασφαλές, λόγω των επιθέσεων και της πίεσης που δεχόταν από την αντιπολίτευση, στα πλαίσια της προσπάθειας της τελευταίας για

---

⁶² Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Κωνσταντίνος Καραμανλής Αρχείο. Γεγονότα και Κείμενα*, Κωνσταντίνος Σβολόπουλος (επίμ.), τμ. 6, Ίδρυμα Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή - Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1994, σ. 15.

⁶³ Νικολακόπουλος, *Η Καχεκτική Δημοκρατία*, σ. 296.

⁶⁴ Σβολόπουλος, *ό.π.*, σ. 16.

απομάκρυνση της Κυβέρνησης.⁶⁵ Από την πλευρά του ο πρωθυπουργός θεωρούσε ανεδαφικές ορισμένες από τις απαιτήσεις του Θρόνου και θέλησε, στα πλαίσια ενός εκσυγχρονισμένου κοινοβουλευτικού συστήματος, να ενισχύσει τις δυνατότητες της εκτελεστικής εξουσίας έναντι του βασιλιά. Προς αυτή την κατεύθυνση, εισήγαγε στις αρχές του έτους την πρόταση περί αναθεώρησης του Συντάγματος, η οποία εντέλει δεν πραγματοποιήθηκε λόγω της αντίδρασης που προκάλεσε στην αντιπολίτευση.⁶⁶ Τέλος, η δολοφονία του Γ. Λαμπράκη, μερικές βδομάδες νωρίτερα, φωτίζοντας τις σκιώδεις σχέσεις της Κυβέρνησης με το λεγόμενο «παρακράτος», κορύφωσε την πολιτική ένταση και αύξησε κατακόρυφα την πίεση προς στην Κυβέρνηση από πλευράς αντιπολίτευσης, τύπου και κοινωνίας. Το παραπάνω γεγονός, εντασσόμενο μέσα στο ευρύτερο πολιτικό πλαίσιο, σε συνδυασμό με την τελευταία διαφωνία του πρωθυπουργού με το Παλάτι, προκάλεσαν την παραίτηση του Κ. Καραμανλή στις 11 Ιουνίου 1963.⁶⁷ Εν κατακλείδι, μέσα από την ανωτέρω πολιτική κίνηση αποκρυσταλλώθηκαν πολλές πτυχές της πολιτικής και κοινωνικής ζωής της χώρας. Ειδικότερα, κατέστη απολύτως εμφανής η ρήξη των σχέσεων του πρωθυπουργού με το Παλάτι. Ακόμη, έγινε αντιληπτή η συνεχής πίεση προς την Κυβέρνηση από την πλευρά της αντιπολίτευσης με σκοπό την ανατροπή του πολιτικού σκηνικού της χώρας. Επιπρόσθετα, με σημείο αναφοράς τη δολοφονία του Γ. Λαμπράκη, αποτυπώθηκαν η συσσωρευμένη κοινωνική ένταση και η αντίδραση, ενός μέρους της κοινωνίας, απέναντι στην Κυβέρνηση.

Όπως ήταν αναμενόμενο, η παραίτηση του Κ. Καραμανλή προκάλεσε αντιδράσεις στο αμέσως επόμενο χρονικό διάστημα εντός του ελληνικού Κοινοβουλίου. Ειδικότερα, μέσα από την ομιλία του βουλευτή της Ε.Κ. Νικολάου Ζορμπά από το βήμα της Βουλής τον Αύγουστο του 1963 αποτυπώνεται η ένταση και η επικρατούσα αναταραχή εντός του Κοινοβουλίου. Συγκεκριμένα, ο βουλευτής στην ομιλία του τονίζει πως ο Κ. Καραμανλής οφείλει να καταστήσει σαφείς τους λόγους της παραίτησής του, διότι στην αντίθετη

---

⁶⁵ Σωτήρης Ριζάς, «Η παραίτηση του Κων. Καραμανλή», 20 Μαρτίου 2016, <https://www.kathimerini.gr/853741/article/epikairothta/ellada/h-paraitsh-toy-kwn-karamanlh> (ημερομηνία πρόσβασης: 2 Οκτωβρίου 2020).

⁶⁶ Στο ίδιο.

⁶⁷ John S. Koliopoulos and Thanos M. Veremis, *Modern Greece. A History since 1821*, Εκδόσεις Wiley-Blackwell, United Kingdom 2010, σ. 137.

περίπτωση προκαλείται σύγχυση και ανάπτυξη φημολογιών, οι οποίες επιδεινώνουν έτι περισσότερο το φορτισμένο πολιτικό κλίμα της περιόδου.⁶⁸

Ο αντίκτυπος της παραίτησης του Κ. Καραμανλή αποτυπώθηκε ποικιλοτρόπως από τον ελληνικό τύπο της εποχής. Ορισμένες εφημερίδες υπεραμύνθηκαν της κίνησης του πρώην πρωθυπουργού και στήριξαν την επιλογή του. Άλλες ασκώντας κριτική ανέδειξαν την αντιπολιτευτική σκοπιά θέασης των πραγμάτων και ορισμένες διατήρησαν τις αποστάσεις τους από την πολιτική επιλογή του Κ. Καραμανλή. Στην πρώτη κατηγορία εντάσσονται οι εφημερίδες *Απογευματινή* και *Βραδυνή*. Σε άρθρα τους παρουσίασαν μία θετική συνολική αποτίμηση του κυβερνητικού έργου. Επιπλέον, αναφερόμενες στον πρώην πρωθυπουργό, του αναγνώρισαν ότι κατείχε ακέραιο το αίσθημα της ευθύνης και λειτουργούσε πάντα εντός συνταγματικών πλαισίων σεβόμενος το πολίτευμα της χώρας. Τέλος, ερμήνευσαν την παραίτησή του Κ. Καραμανλή ως μία «θυσία» για την διατήρηση της ομαλής λειτουργίας του πολιτεύματος, η οποία αποδείκνυε την ανιδιοτέλεια και την ακεραιότητα του.⁶⁹ Όσον αφορά το κυβερνητικό έργο, η εφημερίδα *Βραδυνή* σε άρθρο της επισήμανε την καταφανή πρόοδο που επιτέλεσε η χώρα σε πολλούς νευραλγικούς τομείς, η οποία συνοδεύτηκε από μία πρωτοφανή περίοδο πολιτικής και οικονομικής σταθερότητας.⁷⁰

Στον αντίποδα, ο αντικυβερνητικός τύπος παρουσίασε μία διαφορετική θεώρηση της κατάστασης. Ειδικότερα, η εφημερίδα *Ελευθερία* ενέμεινε στο γεγονός της διαφωνίας του βασιλιά με τον Κ. Καραμανλή και παρουσίασε το διάγγελμα του βασιλιά με την δικαιολόγηση της αποπομπής του πρώην πρωθυπουργού. Επίσης, τόνισε το γεγονός πως εντός της Ε.Ρ.Ε. ανέκυψαν ενδοκομματικές αναταραχές και κατονόμασε τον Π. Κανελλόπουλο ως επίδοξο διάδοχο του Κ. Καραμανλή στην ηγεσία του κόμματος.⁷¹

Στη συνέχεια θα μελετηθεί την οπτική της εφημερίδας *Καθημερινή*, αναφορικά με την πολιτική κίνηση του Κ. Καραμανλή. Συγκεκριμένα, το καθημερινό φύλλο της πρωτεύουσας την επομένη της παραίτησης, τόνισε τη διαφορά απόψεων μεταξύ του πρωθυπουργού και του βασιλιά περί του επικείμενου βασιλικού ταξιδιού στην Αγγλία και ανέφερε την εισήγηση του Κ. Καραμανλή για σχηματισμό υπηρεσιακής κυβέρνησης και

---

⁶⁸Ευρετήρια των Πρακτικών των Εθνοσυνελεύσεων της Βουλής και της Γερουσίας (1843-1967) και Συγκεντρωτικά Δελτία Νόμων (1975-2000), 1986, Μέρος Δ' (1946-1967) τμ. 9, *Ευρετήριο Συζητήσεων του Κοινοβουλίου, Πρακτικά της Βουλής*, σ. 188.

⁶⁹ Σβολόπουλος, ό.π., σ. 17.

⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 18.

⁷¹ *Ελευθερία*, Αθήνα, 12 Ιουνίου 1963.

κατόπιν διεξαγωγής εκλογών⁷². Επιπλέον, ανέδειξε την ύπαρξη εσωκομματικών διαφωνιών απέναντι στην καθορισμένη πολιτική γραμμή του κόμματος. Προς αυτή την κατεύθυνση, παρέθεσε τις επιφυλάξεις του αντιπροέδρου της Ε.Ρ.Ε. Π. Κανελλόπουλου και ενός ακόμη υπουργού της πρώην Κυβέρνησης, τον οποίο δεν κατονόμασε, αναφορικά με τη κυβερνητική στάση απέναντι στο Παλάτι. Τέλος, σε σχόλιο της εφημερίδας, γίνεται αντιληπτή η εναλλακτική προσέγγιση του ζητήματος. Αναλυτικότερα, γίνεται αναφορά στην πολιτική σταθερότητα της προηγούμενης περιόδου και αναγνωρίζεται η καταβληθείσα υπό την Κυβέρνηση επιτυχής προσπάθεια υπέρ της προόδου της χώρας. Παράλληλα, όμως κατονομάζει την παραίτηση ως μία παρένθεση σχετικής αρρυθμίας του κοινοβουλευτικού συστήματος, η οποία οφείλει ταχέως να κλείσει και να συνεχιστεί η πολιτική ζωή της χώρας εντός πλαισίων πολιτικής σταθερότητας.⁷³

Κλείνοντας την πρώτη υποενότητα, θα παρατεθεί η θέση της εφημερίδας *Ταχυδρόμος*. Στο πρωτοσέλιδο του καθημερινού ελληνόφωνου εντύπου της Αιγύπτου της 12^{ης} Ιουνίου κυρίαρχο ρόλο διαδραμάτισαν οι πολιτικές εξελίξεις που συντελούνταν εκείνες τις ημέρες στην Ελλάδα. Ειδικότερα, παρουσιάστηκε, μέσα από τη παράθεση των θέσεων τους, η διαφωνία του Κ. Καραμανλή με τον βασιλιά αναφορικά με το επικείμενο βασιλικό ταξίδι στο Λονδίνο. Επίσης, παρατέθηκε η βρετανική αντίδραση επί του κρίσιμου ζητήματος, ενημερώνοντας ότι δεν υπήρξε επίσημη τοποθέτηση από το βρετανικό υπουργείο Εξωτερικών. Τέλος, η εφημερίδα τόνισε την κρίσιμη κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει η χώρα και τους κινδύνους που εγκυμονεί για το πολιτικό της μέλλον.⁷⁴

2. Ο ρόλος των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής στην ελληνική πολιτική ζωή της περιόδου

Σε αυτό το σημείο της εργασίας και με αφορμή την τηρούμενη στάση των Η.Π.Α. στην παραίτηση του Κ. Καραμανλή θα μελετήσουμε τον ρόλο που διαδραμάτισε, στην υπό εξέταση περίοδο, η υπερατλαντική υπερδύναμη στον ελληνικό χώρο. Η παρουσία του συμμαχικού παράγοντα υπήρξε, εξ ιδρύσεως του νεοελληνικού κράτους, καθοριστική στη σύγχρονη ιστορία της Ελλάδας. Το έτος 1947 πραγματοποιήθηκε μία καίριας σημασίας αλλαγή των συσχετισμών. Συγκεκριμένα, η Μεγάλη Βρετανία παραχώρησε τη θέση της προστάτιδας δύναμης της Ελλάδας στις Η.Π.Α. Μέσω του Δόγματος Τρούμαν και του

---

⁷² *Η Καθημερινή*, Αθήνα, 12 Ιουνίου 1963.

⁷³ Χρήστος Χρηστίδης, *Ανένδοτος Αγώνας. Η Ένωση Κέντρου ενώπιον της ρήξης 1961-1963*, Επίκεντρο, Αθήνα 2018, σ. 287-288.

⁷⁴ *Ταχυδρόμος*, Κάιρο, 12 Ιουνίου 1963.

Σχεδίου Μάρσαλ το 1947, οι Η.Π.Α. ενίσχυσαν την, καθημαγμένη εκείνη την περίοδο, Ελλάδα προσφέροντας οικονομική, στρατιωτική και τεχνική βοήθεια. Οι ανωτέρω ενισχύσεις προσέφεραν στους Αμερικανούς αξιωματούχους διευρυμένη δυνατότητα παρέμβασης σε αρκετές από τις κομβικές λειτουργίες του κράτους.⁷⁵ Ειδικότερα, ο Αμερικανός πρέσβης υπήρξε το πρόσωπο, μεταξύ των υπολοίπων ξένων διπλωματών, με τη μεγαλύτερη επιρροή στην πολιτική ζωή της χώρας. Ως εκ τούτου, η πλειοψηφία των Ελλήνων πολιτικών αναζητούσε ενθέρμως την υποστήριξη του. Επιπλέον, οι σχέσεις του με τους ιθύνοντες του κυβερνώντος κόμματος της περιόδου υπήρξαν ιδιαίτερος στενές. Εκτός του προϊσταμένου της αμερικανικής διπλωματικής αποστολής στην Ελλάδα, ιδιαίτερα αυξημένη επιρροή ασκούσε και ο σταθμάρχης των αμερικανικών μυστικών υπηρεσιών (C.I.A.). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η συμβολή της C.I.A. στη συνολική οργάνωση και λειτουργία της ελληνικής Κεντρικής Υπηρεσίας Πληροφοριών (Κ.Υ.Π.).⁷⁶

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950 η αμερικανική επιρροή, αν και εμφανώς παρούσα, άρχισε να βαίνει μειούμενη. Οι Η.Π.Α., στα πλαίσια της πρόθεσης σταδιακής απεμπλοκής τους από τις ελληνικές υποθέσεις, στήριζαν ενεργά τις πολιτικές προθέσεις του στρατάρχη Αλέξανδρου Παπάγου με στόχο τη δημιουργία μίας ισχυρής μονοκομματικής κυβέρνησης. Επιπρόσθετα, ο αμερικανικός παράγων αναζήτησε και πέτυχε τη συνδρομή του Στέμματος, ως ενός ισχυρού πυλώνα σταθερότητας, στην προσπάθειά του να αντιμετωπίσει την κομμουνιστική απειλή της περιόδου.⁷⁷

Στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1960 οι Η.Π.Α. προσπάθησαν να κρατήσουν τις αποστάσεις τους και να μην αναμειχθούν ενεργά στις πολιτικές υποθέσεις της χώρας. Η εκλογική νίκη του Κ. Καραμανλή και η ταυτόχρονη υποχώρηση των ποσοστών της Αριστεράς στις εκλογές του 1961 ικανοποίησε την αμερικανική αποστολή. Ταυτόχρονα, όμως, η αμερικανική πρεσβεία, θέλησε να απεμπλακεί από το κάδρο του «εκλογικού πραξικοπήματος», στο οποίο την είχε εντάξει ο Γ. Παπανδρέου, καταλογίζοντάς της παρέμβαση υπέρ του κυβερνώντος κόμματος.⁷⁸

Σημείο έντονου ενδιαφέροντος για την αμερικανική πρεσβεία αποτέλεσαν οι τεταμένες σχέσεις του Κ. Καραμανλή με το Παλάτι κατά την περίοδο 1961 – 1963. Το φορτισμένο

---

⁷⁵ Ιωάννης Ο. Ιατρίδης, «Απρόθυμος Ηγεμόνας», στο: Μανώλης Βασιλάκης (επίμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, Παπαζήση, Αθήνα 2009, σ. 43.

⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 44-46.

⁷⁷ Μπότσιου, «Το Στέμμα», σ. 95.

⁷⁸ Ιατρίδης, *ό.π.*, σ. 47-48.

κλίμα είχε ανησυχήσει την αμερικανική αποστολή, καθώς εγκυμονούσε κινδύνους πολιτικής αναταραχής. Ωστόσο, η πρεσβεία δεν προχώρησε σε μία ορθή στάθμιση της έκρυθμης κατάστασης, καθώς δεν προέβλεψε την οριστική ρήξη των σχέσεων μεταξύ του πρωθυπουργού και του βασιλιά.⁷⁹ Ενδεικτικά, ο υπουργός των Εξωτερικών Ν. Ράσκ, σε συνομιλία με τον Έλληνα υπουργό Παναγιώτη Παπαληγούρα στην αμερικανική πρωτεύουσα, λίγες ημέρες πριν από την παραίτηση του Κ. Καραμανλή, εξέφρασε την εμπιστοσύνη του προς το πρόσωπο του πρωθυπουργού και επισήμανε, πως ο τελευταίος έπρεπε να νιώθει περισσότερο σίγουρος για τη στάση των Η.Π.Α. απέναντί του.⁸⁰ Η τελική απόφαση του αμερικανικού υπουργείου Εξωτερικών υπήρξε η διατήρηση ουδέτερης στάσης και αποφυγής οποιασδήποτε ανάμειξης στην εσωτερική ελληνική κατάσταση. Προς αυτή την κατεύθυνση, ο υπουργός Ν. Ράσκ, σε τηλεγράφημά του προς τον Αμερικανό πρέσβη της Ελλάδας Χ. Λαμπούιζ, στις 11 Ιουνίου, κατέστησε απολύτως σαφές, πως η πρεσβεία, δεν πρέπει να αναμειχθεί στην ελληνική πολιτική κρίση με οποιονδήποτε τρόπο. Επιπρόσθετα, ο Ν. Ράσκ επισήμανε πως μία πιθανή αμερικανική ανάμειξη, τη δεδομένη στιγμή, θα επέφερε μεγαλύτερη αναστάτωση στην ήδη τεταμένη πολιτική ατμόσφαιρα.⁸¹

Η απόφαση του αμερικανικού υπουργείου Εξωτερικών περί μη παρέμβασης στην ελληνική πολιτική ήταν αποτέλεσμα ύπαρξης ποικίλων και αλληλοσυνδεόμενων παραγόντων. Καθοριστικής σημασίας υπήρξε η στρατηγική απόφαση των Η.Π.Α. να αποστασιοποιηθούν σταδιακά από την ενεργό ανάμειξη τους στην ελληνική πολιτική πραγματικότητα. Η Ουάσιγκτον έκρινε, στη δεδομένη χρονική συγκυρία, πως η Ελλάδα είχε επιτύχει σε ικανοποιητικό βαθμό μία σημαντική πολιτική και οικονομική πρόοδο. Επιπρόσθετα, η αμερικανική διπλωματία υποστήριζε ότι η απειλή του κομμουνισμού είχε πλέον εκλείψει από τη χώρα και ως εκ τούτου δεν υπήρχε ο κίνδυνος ανόδου στην εξουσία κάποιας αριστερής κυβέρνησης. Προς αυτό το συμπέρασμα συνέβαλε η παρουσία των δύο κυρίως διεκδικητών της εξουσίας. Τόσο η Ε.Ρ.Ε., όσο και η Ε.Κ. παρέμεναν δύο κόμματα που κινούνταν στον ευρύτερο πολιτικό χώρο της εθνικοφροσύνης και δεν διέθεταν κομμουνιστικές καταβολές.⁸²

---

⁷⁹ Παπαχελάς, ό.π., σ. 85.

⁸⁰ Foreign Relations of the United States, 1961-1963, Volume XVI, Eastern Europe, Cyprus, Greece, Turkey, *Greece*, Memorandum of Conversation, no. 346, Washington, 6 June 1963.

⁸¹ Παπαχελάς, ό.π., σ. 85.

⁸² Στο ίδιο, σ. 87.

Συνεχίζοντας την εξέταση των αιτιών της απόφασης του αμερικανικού παράγοντα θα παραθέσουμε τις αναλύσεις του υπουργείου Εξωτερικών αναφορικά με το ζήτημα της παραίτησης της ελληνικής Κυβέρνησης. Ειδικότερα, οι ιθύνοντες της αμερικανικής διπλωματίας πίστευαν ότι μία ανάμειξη εκ μέρους τους θα παρείχε στην αντιπολίτευση τα κίνητρα για την εντατικοποίηση του αγώνα εναντίον του κυβερνώντος κόμματος και του πρωθυπουργού προσωπικά, καθώς θα εκλαμβάνονταν ως ευθεία παρέμβαση με στόχο τη διατήρησή του Κ. Καραμανλή στην εξουσία. Επιπλέον, θεωρούσαν ότι στην ελληνική κοινωνία επικρατούσε ένα ιδιαίτερα φορτισμένο πολιτικό κλίμα και η κοινή γνώμη βρισκόταν σε εγρήγορση αναφορικά με τις δραστηριότητες του αμερικανικού παράγοντα.⁸³ Τέλος, είχε διαμορφωθεί η άποψη στην αμερικανική πρωτεύουσα ότι η πολύχρονη παρουσία της Ε.Ρ.Ε. στην εξουσία είχε συμβάλει αναπόφευκτα στην πολιτική φθορά της. Ως εκ τούτου, κρίθηκε πως ίσως είχε έρθει η κατάλληλη στιγμή για μία ανανέωση του πολιτικού σκηνικού της χώρας. Η άνοδος των Δημοκρατικών στην αμερικανική πολιτική εξουσία το 1960, κατόπιν οκταετούς παραμονής τους στην αντιπολίτευση, ενίσχυε την παραπάνω θέση.⁸⁴ Τελειώνοντας την ανάλυση, θα παρατεθεί και η διεθνής συνιστώσα του ζητήματος. Συγκεκριμένα, κατά τη δεκαετία του 1960 συντελέστηκε μία επέκταση του διεθνούς πεδίου αντιπαράθεσης των δύο αντίπαλων συνασπισμών του Ψυχρού Πολέμου. Τα υψηλά ιστάμενα κλιμάκια του αμερικανικού υπουργείου Εξωτερικών είχαν στρέψει την προσοχή τους στο Βιετνάμ, όπου διακυβευόταν το γόητρο της δυτικής υπερδύναμης. Ως αποτέλεσμα, η σημασία των ελληνικών υποθέσεων υποβαθμίστηκε και περιήλθε στον τομέα ευθύνης των μεσαίων κλιμακίων του υπουργείου.⁸⁵

Από τα ανωτέρω γίνεται αντιληπτό ότι από το έτος 1947, όπου και εγκαινιάζεται η επίσημη συμμετοχή των Η.Π.Α. στις ελληνικές υποθέσεις, η αμερικανική επιρροή υπήρξε αισθητή και σε πολλές περιπτώσεις καθοριστική για τη χώρα. Η διαφοροποίηση έγκειται στο επίπεδο της έντασης της ασκούμενης επιρροής στο πέρασμα των ετών, καθώς αυτή έβαινε μειούμενη μέχρι και στο υπό εξέταση έτος 1963. Ως προς αυτό, η ανάλυση των επιμέρους παραμέτρων κατέδειξε τους λόγους της αποστασιοποίησης των Η.Π.Α. την κρίσιμη στιγμή της παραίτησης του Έλληνα πρωθυπουργού. Εν κατακλείδι, η ακολουθούμενη στάση της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής διευκόλυνε την κορύφωση

---

⁸³ Ιατρίδης, ό.π., σ. 51.

⁸⁴ McNeil, ό.π., σ. 186.

⁸⁵ Παπαγελάς, ό.π., σ. 87.

της κρίσης, καθώς δεν αξιοποίησε τα μέσα και την επιρροή που διέθετε, ώστε να εκτονώσει τη δυσχερή κατάσταση, στην οποία είχε περιέλθει η πολιτική ζωή της χώρας.

Κεφάλαιο Ε΄

Οι πολιτικές εξελίξεις από την παραίτηση του Κ. Καραμανλή έως το τέλος του 1963

1. Οι πολιτικές εξελίξεις την επαύριο της παραίτησης του Κ. Καραμανλή

Η παραίτηση της κυβέρνησης της Ε.Ρ.Ε. μπορεί να εκτόνωσε μερικώς τη σοβούσα πολιτική κρίση, αλλά δε σηματοδότησε την πλήρη αποκατάσταση ενός ήπιου πολιτικού κλίματος. Η ένταση στις σχέσεις μεταξύ του πρώην πρωθυπουργού και του βασιλιά συνεχίστηκε και εκφράστηκε στις προθέσεις των δύο ανδρών για τη διευθέτηση της ρευστής πολιτικής κατάστασης. Συγκεκριμένα, ο Κ. Καραμανλής πρότεινε την, όσο το δυνατόν πιο γρήγορη, διενέργεια των εκλογών από τις οποίες θα προέκυπτε η σύνθεση της νέας Βουλής. Αντιθέτως, ο βασιλιάς Παύλος απέρριψε την παραπάνω πρόταση και επιμήκυνε επί μία εβδομάδα τις πολιτικές διαβουλεύσεις με σκοπό να αντιμετωπιστεί άμεσα η πολιτική κρίση. Στόχος του βασιλιά υπήρξε ο σχηματισμός κυβέρνησης από την παρούσα Βουλή με τη στήριξη των δύο μεγάλων κομμάτων του Κοινοβουλίου. Επιπροσθέτως, προσέβλεπε σε μία ενδεχόμενη αναστάτωση στους κόλπους της Ε.Ρ.Ε., η οποία θα οδηγούσε σε αλλαγές στην ηγεσία του κόμματος.⁸⁶

Οι βασιλικές προθέσεις δεν πραγματοποιήθηκαν, καθώς διατηρήθηκε η συνοχή της Ε.Ρ.Ε. και δεν προέκυψε κυβέρνηση συνεργασίας με τη συμμετοχή της τελευταίας και της Ε.Κ. Αντιθέτως, ο βασιλιάς διόρισε, στις 17 Ιουνίου, πρωθυπουργό τον Παναγιώτη Πιπινέλη, έναν από τους υπουργούς της κυβέρνησης της Ε.Ρ.Ε. Στην επιλογή του Π. Πιπινέλη, η οποία υπήρξε και πρόταση του Κ. Καραμανλή, συντέλεσε το γεγονός ότι ήταν ισχυρός υποστηρικτής της μοναρχίας στη χώρα. Η νέα Κυβέρνηση είχε χαρακτήρα υπηρεσιακό και, όπως θα δούμε παρακάτω, υπήρξε η αιτία αναζωπύρωσης της πολιτικής έντασης, καθώς δεν έγινε αποδεκτή από πλευράς αντιπολίτευσης.⁸⁷ Οι ραγδαίες πολιτικές εξελίξεις θορύβησαν και την ελληνική ομογένεια της Αιγύπτου. Συγκεκριμένα, η εφημερίδα *Ταχυδρόμος* στο εξώφυλλο της 18^{ης} Ιουνίου παρουσίασε ως πρώτο θέμα τις πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα. Επιπλέον, επισήμανε την πρόθεση της Ε.Ρ.Ε. να στηρίξει διά της ψήφου της τη νέα Κυβέρνηση. Τέλος, τόνισε ότι θεωρείται πλέον βέβαιη η πραγματοποίηση του βασιλικού ταξιδιού στο Λονδίνο.⁸⁸ Την ίδια ημέρα ο Κ. Καραμανλής αναχώρησε για την Ελβετία, αναθέτοντας τη διοίκηση της Ε.Ρ.Ε. σε προσωρινή επιτροπή.

⁸⁶ Νικολακόπουλος, *Η Καχεκτική Δημοκρατία*, σ. 299-300.

⁸⁷ Richard Clogg, *Σύντομη Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 5^η 1999, σ. 262.

⁸⁸ *Ταχυδρόμος*, Κάιρο, 18 Ιουνίου 1963.

Η αποχώρηση του Κ. Καραμανλή δε θα μπορούσε να μην απασχολήσει τον αντιπολιτευτικό τύπο. Η εφημερίδα *Ελευθερία* έκανε λόγο, στις 18 Ιουνίου, περί συνθηκολογήσεως του πρώην πρωθυπουργού και ύπαρξης διαλυτικών τάσεων εντός της Ε.Ρ.Ε.⁸⁹

Η νέα Κυβέρνηση παρουσιάστηκε στη Βουλή στις 26 Ιουνίου και έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης στηριζόμενη στην κοινοβουλευτική πλειοψηφία της Ε.Ρ.Ε. Η αντιπολίτευση (Ε.Κ. και Ε.Δ.Α.) θέλοντας να εκφράσει τη δυσαρέσκειά της για τον διορισμό και τη σύνθεση της Κυβέρνησης, απείχε της διαδικασίας. Η πολιτική γραμμή της αδιαλλαξίας που χάραξε ο Γ. Παπανδρέου απέναντι στη νέα Κυβέρνηση δεν ακολουθήθηκε πιστά από το σύνολο της Ε.Κ. Ο Σοφοκλής Βενιζέλος τάχθηκε, υπό όρους, υπέρ του νέου κυβερνητικού σχήματος και επιθυμούσε την παράταση του χρόνου διεξαγωγής των νέων εκλογών. Η στάση του Σ. Βενιζέλου προκάλεσε, εντός του Ιουλίου, οξύτατη κρίση στους κόλπους της Ε.Κ. και ρήξη στις σχέσεις του με τον Γ. Παπανδρέου. Τελικώς, η διάσταση των απόψεων των δύο ανδρών υπερκεράστηκε, καθώς βρέθηκε κοινός τόπος συνεννόησης στο γεγονός ότι η Κυβέρνηση Πιπινέλη δεν μπορούσε να εξασφαλίσει τη διενέργεια αδιάβλητων εκλογών και ως εκ τούτου δεν μπορούσε να διαδραματίσει κανέναν ουσιώδη πολιτικό ρόλο.⁹⁰

Η νέα Κυβέρνηση καθόρισε, στις 30 Ιουλίου, την ημερομηνία διεξαγωγής των επόμενων εκλογών, οι οποίες θα πραγματοποιούνταν στις 3 Νοεμβρίου 1963. Η προεκλογική περίοδος που ακολούθησε χαρακτηρίστηκε από ένα ιδιαίτερα οξύ πολιτικό κλίμα. Ο κύριος λόγος της πολιτικής έντασης υπήρξε ο καθορισμός των συνθηκών διεξαγωγής των επερχόμενων εκλογών και, κατά συνέπεια, η τύχη της κυβέρνησης Πιπινέλη. Η Ε.Κ., θέλοντας να αποφύγει τα αποτελέσματα των εκλογών του 1961, διατήρησε μία σκληρή αντιπολιτευτική γραμμή και έθεσε εκ των προτέρων τις κόκκινες γραμμές της. Συγκεκριμένα, απαίτησε την αντικατάσταση της παρούσας Κυβέρνησης από μία υπηρεσιακή, ώστε να εξασφαλιστεί το αδιάβλητο των επόμενων εκλογών. Για να τονίσει ότι δεν υπήρχε περιθώριο διαπραγμάτευσης του παραπάνω όρου, ο Γ. Παπανδρέου απείλησε με αποχή σε περίπτωση μη ικανοποίησής του.⁹¹

Παράλληλα με την ημερομηνία διεξαγωγής των εκλογών ξεκίνησε στη Βουλή και η συζήτηση του εκλογικού νομοσχεδίου. Το κατατεθέν κυβερνητικό νομοσχέδιο δεν

---

⁸⁹ *Ελευθερία*, Αθήνα, 18 Ιουνίου 1963.

⁹⁰ Τσουνάκος, ό.π., σ. 17.

⁹¹ Νικολακόπουλος, *Η Καχεκτική Δημοκρατία*, σ. 304.

τροποποιούσε ουσιαστικά το σύστημα της ενισχυμένης αναλογικής και η συζήτηση εντός του Κοινοβουλίου δεν επικεντρώθηκε στις προς ψήφιση διατάξεις του. Η κοινοβουλευτική διαδικασία εξελίχθηκε γρήγορα σε μία αντιπαράθεση μεταξύ της Ε.Ρ.Ε. και του συνόλου της αντιπολίτευσης.⁹² Αναλυτικότερα, κατά τη διάρκεια των συζητήσεων, ετέθη από βουλευτή της Ε.Κ. το ζήτημα της ψήφου των στρατιωτικών και κατά πόσο αυτή μπορεί να είναι ανεπηρέαστη και κατά συνείδηση. Σε απάντηση του στις 22 Αυγούστου ο πρωθυπουργός Π. Πιπινέλης υπεραμύνθηκε του δικαιώματος ψήφου των στρατιωτικών. Ειδικότερα, τόνισε το γεγονός πως σε όλα τα δημοκρατικά έθνη της Ευρώπης ο στρατός ασκεί ανεμπόδιστα το εκλογικό του δικαίωμα. Επιπλέον, σημείωσε πως ο στρατός αποτελεί πλέον αναπόσπαστο τμήμα του ελληνικού έθνους. Κλείνοντας την τοποθέτησή του, ο πρωθυπουργός ανέφερε ότι μία ενδεχόμενη στέρηση του δικαιώματος ψήφου των στρατιωτικών θα αποτελούσε πρόκληση κατά της πατρίδας.⁹³ Τελικά, στις αρχές Σεπτεμβρίου, υπερψηφίστηκε ο νέος εκλογικός νόμος από την πλειοψηφία της Ε.Ρ.Ε., χωρίς να έχει επιφέρει σημαντικές τροποποιήσεις στο ισχύον εκλογικό σύστημα.

2. Οι παρασκηνακές διεργασίες της περιόδου

Πέραν των πολιτικών εξελίξεων της περιόδου που ακολούθησε μετά την παραίτηση του Κ. Καραμανλή από την πρωθυπουργία, εξελίσσονταν παράλληλα και ορισμένες παρασκηνακές διεργασίες. Τα κέντρα των διεργασιών ήταν οι τρεις εξωκοινοβουλευτικοί παράγοντες με τη μεγαλύτερη ισχύ στη χώρα. Συγκεκριμένα, πρόκειται για το Παλάτι, τον στρατό και την αμερικανική πρεσβεία στην Αθήνα.

Το Στέμμα, αν και προσωρινώς ικανοποιήθηκε από την παραίτηση του Σερραίου πολιτικού, παρέμενε σε εγρήγορση για τις μετέπειτα εξελίξεις. Κύρια αιτία ανησυχίας υπήρξε η πιθανότητα επανεκλογής του Κ. Καραμανλή. Ένα τέτοιο ενδεχόμενο προκαλούσε ανασφάλεια στο Παλάτι εξαιτίας της άσχημης τροπής που είχαν πάρει οι σχέσεις του, όπως προαναφέρθηκε, με τον πρώην πρωθυπουργό. Το τεταμένο κλίμα που επικρατούσε στα Ανάκτορα αποτυπώθηκε κατά τη διάρκεια μίας κατ' ιδίαν συζήτησεως της βασίλισσας Φρειδερίκης με τον Αμερικανό πρέσβη Χ. Λαμπουίζ. Από τη συνομιλία ο πρέσβης αντιλήφθηκε τη νευρικότητα της βασίλισσας, όταν επικεντρώθηκαν στο ενδεχόμενο επιστροφής του Κ. Καραμανλή στην εξουσία. Η Φρειδερίκη εξέφρασε την

---

⁹² Στο ίδιο.

⁹³ Ευρετήρια των Πρακτικών των Εθνοσυνελεύσεων της Βουλής και της Γερουσίας (1843-1967) και Συγκεντρωτικά Δελτία Νόμων (1975-2000), 1986, Μέρος Δ' (1946-1967) τμ. 9, *Ευρετήριο Συζητήσεων του Κοινοβουλίου, Πρακτικά της Βουλής*, σ. 472-473.

ανησυχία της για την πιθανότητα η επόμενη Βουλή να είναι αναθεωρητική και επομένως να τροποποιηθεί το Σύνταγμα με κατεύθυνση που θα έπληττε τα συμφέροντα του Θρόνου.⁹⁴

Οι ανησυχίες για μία ενδεχόμενη εκλογική επικράτηση της Ε.Ρ.Ε., με τον Κ. Καραμανλή στην ηγεσία της, δεν περιοριζόταν αποκλειστικά στο πρόσωπο της βασίλισσας. Το πιθανότερο ήταν πως και ο βασιλιάς Παύλος συμμεριζόταν, πιθανόν σε μικρότερο βαθμό από τη Φρειδερίκη, τους ίδιους φόβους και προβληματισμούς. Επιπρόσθετα, ο διάδοχος Κωνσταντίνος ταυτιζόταν πλήρως με τις απόψεις της μητέρας του. Η στάση του Κωνσταντίνου απέναντι στον Κ. Καραμανλή αποτυπώθηκε ξεκάθαρα στη συζήτησή του με τον αρχηγό του Γενικού Επιτελείου Εθνικής Άμυνας (Γ.Ε.ΕΘ.Α.), στρατηγό Ιωάννη Πιπλή. Ο διάδοχος του Θρόνου κατέστησε σαφές πως ο ίδιος και η μητέρα του τοποθετούνται εναντίον της επιστροφής του πρώην πρωθυπουργού στην εξουσία. Επιπροσθέτως, ρώτησε τον στρατηγό εάν το στράτευμα θα υποστήριζε το Παλάτι σε μία ενδεχόμενη ανοιχτή σύγκρουση του με τον Κ. Καραμανλή.⁹⁵ Τα παραπάνω γεγονότα αποτυπώνουν το ιδιαίτερα φορτισμένο κλίμα της περιόδου και την πρόθεση του Θρόνου να επέμβει, ώστε να προστατεύσει τα προνόμιά του, στις πολιτικές εξελίξεις της χώρας.

Εκτός του Παλατιού υπήρξε και άλλος ισχυρός μη πολιτικός παράγοντας με έντονο το αίσθημα της ανασφάλειας για τις επικείμενες εξελίξεις. Πρόκειται για τμήμα του στρατού, το οποίο ήθελε να επέμβει δυναμικά στην πολιτική σκηνή της περιόδου. Η μεγαλύτερη αιτία της ενεργοποίησης των αντανάκλαστικών του δεν υπήρξε η πιθανότητα επιστροφής του Κ. Καραμανλή στην εξουσία, αλλά η ενδεχόμενη επικράτηση του Γ. Παπανδρέου στις επόμενες βουλευτικές εκλογές. Προς αυτή την κατεύθυνση είχε δημιουργηθεί ένας κλειστός πυρήνας εντός της στρατιωτικής οργάνωσης Ε.Ε.Ν.Α. από τον μετέπειτα δικτάτορα Γεώργιο Παπαδόπουλο.⁹⁶ Τα μέλη της Ε.Ε.Ν.Α. είχαν τοποθετηθεί από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 σε καίριες θέσεις του στρατεύματος, έχοντας την προστασία του τότε αρχηγού του Γ.Ε.Σ. Β. Καρδαμάκη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η τοποθέτηση του Γ. Παπαδόπουλου στην Κ.Υ.Π., θέση η οποία του παρείχε μεγάλη εξουσία και διευρυμένες δυνατότητες συγκαλυμμένης δράσης. Η ισχύς των μελών της Ε.Ε.Ν.Α. παρείχε τη δυνατότητα στους ίδιους, στις αρχές της δεκαετίας του 1960, να

---

⁹⁴ Mogens Pelt, «Ο ρόλος του Βασιλιά από την κήρυξη του Ανένδοτου έως το πραξικόπημα των συνταγματάρχων», στο: Μανώλης Βασιλάκης (επίμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, Παπαζήση, Αθήνα 2009, σ. 114.

⁹⁵ Παπαχελάς, ό.π., σ. 89.

⁹⁶ Στο ίδιο.

έρθουν σε ανοιχτή αντιπαράθεση με τα ανώτατα στελέχη του Ι.Δ.Ε.Α. Το σημείο τριβής μεταξύ των δύο οργανώσεων υπήρξε η διαφορετική αντιμετώπιση των τρεχουσών πολιτικών εξελίξεων στη χώρα. Η Ε.Ε.Ν.Α. διατηρούσε μία σκληρή στάση με έντονες παρεμβατικές διαθέσεις, ενώ ο Ι.Δ.Ε.Α. τηρούσε μία μετριοπαθή θέση, διστάζοντας να καταφύγει σε δυναμικές λύσεις.⁹⁷

Ο φόβος της Ε.Ε.Ν.Α. και ειδικότερα του κλειστού εσωτερικού πυρήνα της για επικράτηση του Γ. Παπανδρέου στις επικείμενες εκλογές του Νοεμβρίου οδήγησε στην κατάρτιση σχεδίου πραξικοπήματος και κατάλυσης της συνταγματικής τάξης. Συγκεκριμένα, ο Γ. Παπαδόπουλος υποστήριζε ενθέρμως την αναγκαιότητα στρατιωτικής παρέμβασης, ώστε να δράσουν εγκαίρως και πριν από την ανακοίνωση των εκλογικών αποτελεσμάτων. Η επικράτηση της Ε.Κ. θα οδηγούσε, κατά τον ίδιο, σε καίριες αλλαγές στην ηγεσία του στρατεύματος. Επιπλέον, ο μετέπειτα δικτάτορας επιθυμούσε να ανατεθεί η πρωθυπουργία σε κάποιο πρόσωπο της αρεσκείας του, με στόχο να ασκεί άμεση επιρροή επάνω του. Σύμφωνα με τις αμερικανικές υπηρεσίες, λίγο πριν από τις εκλογές του Νοεμβρίου, ο πυρήνας της Ε.Ε.Ν.Α. ήταν έτοιμος να κάνει πράξη τα σχέδια του για την πραγματοποίηση πραξικοπήματος. Η προετοιμασία περιλάμβανε την ενημέρωση αξιωματικών σε νευραλγικές θέσεις, την πρόκληση θερμών επεισοδίων, τα οποία θα διευκόλυναν την αποδοχή του πραξικοπήματος από την κοινωνία, και εκστρατεία προπαγάνδας από την Κ.Υ.Π. με στόχο να προβάλλουν τον κίνδυνο κομμουνιστικής απειλής. Εντέλει, το εγχείρημα αναβλήθηκε, καθώς η ηγεσία του στρατού δεν έδωσε την τελική εντολή διενέργειας πραξικοπήματος.⁹⁸ Εκ των ανωτέρω διαπιστώνουμε την έντονα παρεμβατική διάθεση μέρους του στρατεύματος, με στόχο να προκαθορίσει τις επικείμενες πολιτικές εξελίξεις. Η πολιτική αστάθεια οδήγησε σε ενεργοποίηση των ανταντακλαστικών ορισμένων στελεχών του στρατού, τα οποία δεν ήταν θετικά προσκείμενα απέναντι σε μία πολιτική αλλαγή που θα οδηγούσε σε απώλεια των κεκτημένων προηγούμενων ετών.

Κλείνοντας τη συγκεκριμένη υποενότητα της εργασίας, θα παρουσιαστεί η στάση και οι προβλέψεις του ισχυρότερου ξένου παράγοντα στη χώρα. Οι Η.Π.Α. είχαν επιδείξει, κατά το τελευταίο διάστημα, μία τάση απεμπλοκής από την ενεργό συμμετοχή στις ελληνικές πολιτικές υποθέσεις. Παρόλα αυτά, εξέφρασαν έντονο ενδιαφέρον για τις επερχόμενες εκλογές του Νοεμβρίου, καθώς αντιλήφθηκαν την καθοριστική σημασία τους στη

---

⁹⁷ Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, «Οι γνωστοί άγνωστοι απριλιανοί συνωμότες», στο: Βαγγέλης Καραμανωλάκης (επίμ.), *Η στρατιωτική δικτατορία 1976-1974*, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Αθήνα 2012, σ. 35.

⁹⁸ Παπαχελάς, σ. 89- 90.

διαμόρφωση της μελλοντικής πολιτικής σκηνής της χώρας. Αξιοσημείωτο γεγονός αποτελεί η αδυναμία σωστής εκτίμησης των επερχόμενων εκλογικών αποτελεσμάτων από αμερικανικής πλευράς. Αναλυτικότερα, σε έκθεση του αμερικανικού υπουργείου Εξωτερικών του Ιουλίου του 1963 αναλύεται η πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα. Η έκθεση τονίζει πως η αμερικανική διπλωματία οφείλει να είναι ιδιαίτερος προσεκτική, καθώς οποιαδήποτε ενέργειά της μπορεί να θεωρηθεί ως άμεση επέμβαση στις εσωτερικές ελληνικές υποθέσεις. Μία τέτοια εξέλιξη θα μπορούσε να καταστεί επιζήμια για τον Κ. Καραμανλή, καθώς θα αποτελούσε αφορμή επίθεσης εναντίον του από την αντιπολίτευση και το Παλάτι. Άξιο αναφοράς αποτελεί το σημείο, όπου γίνεται η εκτίμηση για το αποτέλεσμα των επερχόμενων εκλογών. Συγκεκριμένα, αναφέρεται ότι το πιθανότερο αποτέλεσμα θα είναι η επικράτηση της Ε.Ρ.Ε. και η επιστροφή του πρώην πρωθυπουργού στην εξουσία.⁹⁹

Η παραπάνω έκθεση δεν αποτελεί το μοναδικό έγγραφο της περιόδου στο οποίο γίνεται εκτίμηση των επερχόμενων εκλογικών αποτελεσμάτων. Ο Αμερικανός πρέσβης στην Ελλάδα Χ. Λαμπουίτς συνέταξε μία απόρρητη έκθεση αναφορικά με τις εκτιμήσεις της πρεσβείας για τις επικείμενες εκλογές. Η έκθεση απεστάλη στις 24 Αυγούστου και είχε περιορισμένους παραλήπτες μεταξύ των οποίων και το Εθνικό Συμβούλιο Ασφαλείας του Λευκού Οίκου.¹⁰⁰ Ο προϊστάμενος της αμερικανικής διπλωματικής αποστολής προέβη στην εκτίμηση ότι η Ε.Ρ.Ε. θα κέρδιζε με άνεση τις επόμενες εκλογές, καθώς θα εξασφάλιζε την πλειοψηφία τόσο των ψήφων, όσο και των εδρών του Κοινοβουλίου. Επιπρόσθετα, αναφέρει πως τα αποτελέσματα για την Ε.Κ. θα είναι σε χαμηλότερα επίπεδα σε σύγκριση με τα αντίστοιχα των εκλογών του 1961. Συνεχίζοντας, ο πρέσβης τονίζει πως η επανεκλογή του Κ. Καραμανλή είναι συμφέρουσα για τις Η.Π.Α., καθώς είναι το μόνο πρόσωπο που μπορεί να προσφέρει πολιτική σταθερότητα στην Ελλάδα και επιπλέον παραμένει σταθερός φίλος των Η.Π.Α. Τελειώνοντας την αναφορά του, ο Χ. Λαμπουίτς εξέφρασε τη στήριξή του στην ακολουθούμενη αμερικανική πολιτική, η οποία βασιζόταν στην πολιτική της μη ανάμειξης, αναφορικά με την τηρούμενη στάση απέναντι στις πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα.¹⁰¹

---

⁹⁹ Foreign Relations of the United States, 1961-1963, Volume XVI, Eastern Europe, Cyprus, Greece, Turkey, Greece, Paper Prepared in the Department of State, no. 350 Washington, 15 July 1963.

¹⁰⁰ Παπαγελάς, ό.π., σ. 91.

¹⁰¹ Στο ίδιο, 91-93.

3. Οι εκλογές του Νοεμβρίου και οι πολιτικοκοινωνικές εξελίξεις έως το τέλος του 1963

Στην τελευταία υποενότητα του κεφαλαίου θα επανέλθουμε στις πολιτικές εξελίξεις της περιόδου, συμπεριλαμβανομένων των βουλευτικών εκλογών του Νοεμβρίου, με χρονικό ορίζοντα το τέλος του 1963. Το κυρίαρχο πολιτικό θέμα, κατόπιν της ψήφισης του εκλογικού νόμου από τη Βουλή στις αρχές του Σεπτεμβρίου, αποτελούσε το πλαίσιο διεξαγωγής των επερχόμενων εκλογών. Τα δύο κυρίαρχα κόμματα του Κοινοβουλίου, έχοντας διαφορετική προσέγγιση στο συγκεκριμένο ζήτημα, κινήθηκαν για ακόμη μία φορά σε τροχιά σύγκρουσης και έντονης πολιτικής αντιπαράθεσης. Συγκεκριμένα, η Ε.Κ. επέλεξε να ανεβάσει τους πολιτικούς τόνους απέναντι στην Κυβέρνηση Πιπινέλη και να οργανώσει πολιτική συγκέντρωση στην πλατεία Κλαυθμώνος στις 5 Σεπτεμβρίου. Από το βήμα της συγκέντρωσης εκφράστηκε ακόμη μία φορά η πρόθεση του κόμματος να μη συμμετάσχει στις εκλογές, σε περίπτωση μη αντικατάστασης της παρούσας κυβέρνησης από άλλη υπηρεσιακή με ουδέτερο πολιτικό πρόσημο.¹⁰²

Από την πλευρά της η Ε.Ρ.Ε. παρέμεινε σταθερή στην άποψή της περί διεξαγωγής των εκλογών υπό την παρούσα κυβέρνηση Πιπινέλη. Ακόμη, ο Κ. Καραμανλής επιθυμούσε την ανοιχτή πολιτική σύγκρουση με την Ε.Κ. και τον πρόεδρό της, Γ. Παπανδρέου. Χαρακτηριστική υπήρξε η τοποθέτησή του επί του ανωτέρω θέματος σε επιστολή του προς τον Ευάγγελο Αβέρωφ στις 11 Σεπτεμβρίου. Ο πρώην πρωθυπουργός ανέφερε ότι θα ήταν ευκαταία μία αποχή του Γ. Παπανδρέου από τις επόμενες εκλογές, καθώς η περαιτέρω παρουσία του στην πολιτική σκηνή της χώρας θα δημιουργούσε, όπως χαρακτηριστικά είπε, «εθνική ανωμαλία». ¹⁰³ Τέλος, ο Κ. Καραμανλής υπεραμύνθηκε της θέσης του για διεξαγωγή των εκλογών με πλειοψηφικό σύστημα με στόχο την ανάδειξη από αυτές αναθεωρητικής Βουλής. Απώτερος στόχος του, σύμφωνα με τον ίδιο, υπήρξε μία αποφασιστική αντιμετώπιση της πολιτικής κρίσης που ταλάνιζε τη χώρα και η αποφυγή ατελέσφορων συμβιβασμών.¹⁰⁴

Οι προτάσεις του Κ. Καραμανλή δεν έγιναν αποδεκτές ούτε από τον Βασιλιά, ούτε από τη διοικούσα επιτροπή της Ε.Ρ.Ε. Η τριμελής επιτροπή, αποτελούμενη από τους Π. Κανελλόπουλο, Κωνσταντίνο Ροδόπουλο και Παναγιώτη Παπαληγούρα, δεν επιθυμούσε να έρθει σε αντίθεση με Παλάτι δεχόμενη τις προτάσεις του πρώην πρωθυπουργού. Ο

¹⁰² Νικολακόπουλος, *Η Καχκετική Δημοκρατία*, σ. 305.

¹⁰³ Σβολόπουλος, *ό.π.*, σ. 50.

¹⁰⁴ Στο ίδιο.

βασιλιάς από την πλευρά του δεν διακατεχόταν από καμία πρόθεση απώλειας της δεσπόζουσας θέσης που κατείχε στην πολιτική σκηνή της χώρας. Θεωρούσε πως μία αλλαγή του Συντάγματος υπό τις κατευθύνσεις του Κ. Καραμανλή θα έπληττε καίρια τα προνόμια του Παλατιού. Θέλοντας να εξευρεθεί μία λύση, ο Παύλος άρχισε να κλίνει προς την αποδοχή των θέσεων της Ε.Κ. Προς επίτευξη του στόχου του, ο βασιλιάς συγκάλεσε στις 25 Σεπτεμβρίου σύσκεψη των αρχηγών των πολιτικών κομμάτων στα Ανάκτορα.¹⁰⁵

Η σύσκεψη, από την οποία αποκλείστηκε η Ε.Δ.Α., είχε τρίωρη διάρκεια και οι πολιτικοί αρχηγοί εξέθεσαν τις θέσεις τους στον βασιλιά. Από τη συνάντηση δεν προέκυψε κάποια αλλαγή πολιτικής γραμμής, καθώς η Ε.Ρ.Ε. υπό τον Π. Κανελλόπουλο υποστήριξε τη διεξαγωγή εκλογών υπό την παρούσα Κυβέρνηση, ενώ η Ε.Κ. υπό τον Γ. Παπανδρέου την αντικατάστασή της. Τέλος, ο πρωθυπουργός Π. Πιπινέλης δεν παρενέβη ουσιαστικώς στη συζήτηση, καθώς η Κυβέρνηση, όπως ανέφερε, ήθελε να διατηρήσει μία συμβιβαστική και όχι ενεργή θέση. Επίσης, προς αποφυγή επηρεασμού της τελικής απόφασης έθεσε την παραίτησή του στη διάθεση του βασιλιά.¹⁰⁶ Από το σημείο εκείνο και έπειτα οι εξελίξεις υπήρξαν ραγδαίες. Την επόμενη μέρα, στις 26 Σεπτεμβρίου, ο βασιλιάς αποφάσισε τη διάλυση της Βουλής, η οποία είχε προκύψει από τις εκλογές του Οκτωβρίου του 1961. Στις 27 του ίδιου μήνα παραιτήθηκε η Κυβέρνηση και μία μέρα αργότερα διορίστηκε από τον βασιλιά υπηρεσιακή κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον πρόεδρο του Αρείου Πάγου Στυλιανό Μαυρομιχάλη.¹⁰⁷

Οι ανωτέρω κινήσεις του βασιλιά αντικατόπτριζαν τη σύγκλιση των απόψεών του με τις θέσεις του Γ. Παπανδρέου. Με την αντικατάσταση της παρούσας Κυβέρνησης από υπηρεσιακή ικανοποιήθηκε το βασικό αίτημα της Ε.Κ. Επιπλέον, ο νέος πρωθυπουργός Στ. Μαυρομιχάλης αποτελούσε αποδεκτό πρόσωπο της μείζονος αντιπολίτευσης. Κατά τη διάρκεια της σύντομης θητείας της, η νέα Κυβέρνηση πήρε ορισμένα μέτρα έτσι ώστε να εξασφαλιστεί μία ισότιμη αναμέτρηση μεταξύ των δύο μεγάλων κομμάτων της περιόδου. Ειδικότερα, προχώρησε στον τμηματικό αφοπλισμό των Ταγμάτων Εθνικής Ασφαλείας (Τ.Ε.Α.) και στην προσωρινή αντικατάσταση των αρχηγών της Αστυνομίας και της Χωροφυλακής.¹⁰⁸

---

¹⁰⁵ Νικολακόπουλος, *Η Καχεκτική Δημοκρατία*, σ. 306.

¹⁰⁶ *Η Καθημερινή*, Αθήνα, 26 Σεπτεμβρίου 1963.

¹⁰⁷ Όθων Τσουνάκος, «Από την άνοδο της Ένωσης Κέντρου στη δικτατορία 1963-1967», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τμ. 37, Παραπολιτικά, Αθήνα 2015, σ. 10.

¹⁰⁸ Νικολακόπουλος, *Η Καχεκτική Δημοκρατία*, σ. 306.

Η προεκλογική περίοδος που ακολούθησε έως τις εκλογές της 3^{ης} Νοεμβρίου χαρακτηρίστηκε από ένα κλίμα έντονης πολιτικής αντιπαράθεσης. Ωστόσο, παρά την μεγάλη πολιτική φόρτιση, δεν πραγματοποιήθηκαν φαινόμενα αντίστοιχα με εκείνα των εκλογών του 1961.¹⁰⁹ Η μετωπική αντιπαράθεση των δύο κύριων διεκδικητών της εξουσίας ξεκίνησε με την επιστροφή του Κ. Καραμανλή στην Ελλάδα στις 28 Σεπτεμβρίου και την εκ νέου ανάληψη από τον ίδιο της ηγεσίας της Ε.Ρ.Ε. Η κρισιμότητα των εκλογών υπήρξε μεγάλη, καθώς από το αποτέλεσμα θα πηγάζε η λύση, ικανοποιητική ή μη, της σοβούσας πολιτικής κρίσης. Επιπλέον, το εκλογικό αποτέλεσμα θα καθιστούσε σαφές εάν θα συνεχιζόταν η πολυετής εξουσία της Δεξιάς στη χώρα ή θα προέκυπτε μία μεγάλη πολιτική αλλαγή.¹¹⁰

Η συμμετοχή του Κέντρου και της Αριστεράς στις εκλογές του Νοεμβρίου πραγματοποιήθηκε υπό ένα ευνοϊκό κλίμα, το οποίο διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στο τελικό αποτέλεσμα. Ο «Ανένδοτος Αγώνας» συνέβαλε στην ανάπτυξη μίας ορμής, ικανής να αυξήσει τα ποσοστά της Ε.Κ. και της Ε.Δ.Α. Επιπλέον, οι εξαγγελίες του Γ. Παπανδρέου περί εξάλειψης κάθε είδους κοινωνικών και πολιτικών αδικιών των προηγούμενων ετών ενίσχυσαν την εκλογική απήχηση του κόμματός του.¹¹¹

Στις εκλογές της 3^{ης} Νοεμβρίου 1963, παρά τις περί του αντιθέτου προβλέψεις της ηγεσίας της Ε.Ρ.Ε. και της αμερικανικής πρεσβείας στην Αθήνα, πρώτο κόμμα αναδείχθηκε η Ε.Κ. με ποσοστό 42,04%. Η Ε.Ρ.Ε. έμεινε στη δεύτερη θέση με 39,37% και η Ε.Δ.Α. κατέλαβε με ποσοστό 14,34% τη θέση της ελάσσονος αντιπολίτευσης. Στην τελευταία θέση των προτιμήσεων με 3,73% βρέθηκε το Κόμμα των Προοδευτικών.¹¹² Η εκλογική νίκη της Ε.Κ. επιτεύχθηκε χάρη στην συνύπαρξη δύο κρίσιμων παραγόντων. Από τη μία μεριά, κατάφερε να προσελκύσει το μεγαλύτερο μέρος των ψηφοφόρων του Κέντρου, γεγονός που αποδεικνύει τον υψηλό βαθμό κομματικής της συσπείρωσης. Από την άλλη μεριά, η προσέλκυση των ψηφοφόρων επεκτάθηκε και στο υπόλοιπο πολιτικό φάσμα. Συγκεκριμένα, σημειώθηκε μία αξιοσημείωτη μετακίνηση ψηφοφόρων, τόσο από την Ε.Ρ.Ε. της τάξεως του 13%, όσο και από την Ε.Δ.Α. σε ποσοστό 38%.¹¹³ Εκ του συνολικού αποτελέσματος, γίνεται αντιληπτό ότι οι δύο πρώτες πολιτικές παρατάξεις

---

¹⁰⁹ Τσουνάκος, «Από την άνοδο», σ. 10.

¹¹⁰ Νικολακόπουλος, *Η Καγκελική Δημοκρατία*, σ. 306.

¹¹¹ David Close, *Ελλάδα. Επίτομη Ιστορία 1945-2004*, Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 172.

¹¹² Jean Meynaud, *Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Μπάιρον, Αθήνα 1974, σ. 119.

¹¹³ Θόδωρος Χατζηπαντελής- Γιάννης Ανδρεάδης, «Οι μετακινήσεις των ψηφοφόρων προς την Ένωση Κέντρου στις βουλευτικές εκλογές του 1963 και 1964», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τμ. 29. τχ. 1, Αθήνα 2017, σ. 98-99, <https://doi.org/10.12681/hpsa.14649> (ημερομηνία πρόσβασης: 1 Νοεμβρίου 2020).

αναδείχθηκαν σχεδόν ισοδύναμες. Το σημαντικότερο στοιχείο όμως υπήρξε η νίκη της Ε.Κ., η οποία κατάφερε να αυξήσει σημαντικά τα ποσοστά της σε σχέση με τα αποτελέσματα των εκλογών του 1961. Κατά αυτόν τον τρόπο η Ε.Κ. πέτυχε να ανατρέψει την κυριαρχία της Δεξιάς, η οποία είχε παγιωθεί για περισσότερο από μία δεκαετία και συγκεκριμένα από το 1952.¹¹⁴

Η μεγάλη πολιτική αλλαγή που συντελέστηκε στη χώρα αποτυπώθηκε και στον ελληνικό τύπο της εποχής. Από τη μία μεριά, έντυπα φίλα προσκείμενα στην πρώην αντιπολίτευση θριαμβολόγησαν για την επικράτηση της Ε.Κ. Χαρακτηριστικά είναι τα εξώφυλλα των εφημερίδων *Ελευθερία*¹¹⁵ και *Μακεδονία*¹¹⁶ της 4^{ης} Νοεμβρίου, όπου έγινε λόγος για νίκη της δημοκρατίας και συντριβή του Κ. Καραμανλή. Από την άλλη πλευρά, η *Καθημερινή*, η οποία βρισκόταν εντός του δεξιού πολιτικού φάσματος, ανέφερε, την επομένη των εκλογών, ότι προέκυψε ισοψηφία των δύο κυρίαρχων κομμάτων και επομένως δεν υπήρχε δυνατότητα σχηματισμού μονοκομματικής κυβέρνησης.¹¹⁷

Η κατεύθυνση των νέων μέτρων που έλαβε η νέα κυβέρνηση συνέβαλε στη ριζική αλλαγή του πολιτικού κλίματος. Ο νέος πρωθυπουργός σχεδίασε και ακολούθησε μία φιλολαϊκή οικονομική πολιτική. Ακόμη, σε ζητήματα που άπτονταν κοινωνικών, πολιτικών και πολιτισμικών θεμάτων εφαρμόστηκε μία πολιτική εμφανώς πιο φιλελεύθερη από την αντίστοιχη των προηγούμενων κυβερνήσεων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτέλεσαν τα πρώτα μέτρα της νέας Κυβέρνησης, όπως η άμεση καθιέρωση σύνταξης για τους αγρότες και η ευρεία εκπαιδευτική μεταρρύθμιση.¹¹⁸ Στα πλαίσια της φιλελευθεροποίησης εντασσόταν και μία σειρά μέτρων, όπως της απελευθέρωσης πολιτικών κρατουμένων, της περικοπής των εξουσιών των στρατιωτικών δικαστηρίων και του περιορισμού της λειτουργίας του θεσμού των πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων στον χώρο του δημοσίου και του στρατού.¹¹⁹

Με αφορμή τη νίκη της Ε.Κ., προστέθηκε ακόμη ένα επεισόδιο στις διαταραγμένες σχέσεις του Κ. Καραμανλή με το Στέμμα. Αναλυτικότερα, ο βασιλιάς Παύλος στις 6 Νοεμβρίου ανέθεσε στον Γ. Παπανδρέου την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης. Η

---

¹¹⁴ Νικολακόπουλος, *Η Καθεκτική Δημοκρατία*, σ. 309.

¹¹⁵ *Ελευθερία*, Αθήνα, 4 Νοεμβρίου 1963.

¹¹⁶ *Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη, 4 Νοεμβρίου 1963.

¹¹⁷ *Η Καθημερινή*, Αθήνα, 4 Νοεμβρίου 1963.

¹¹⁸ Γιάννης Β. Δερτιλής, *Ιστορία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1750-2015*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Αθήνα ¹¹2018, σ. 763.

¹¹⁹ Peter Siani-Davies and Stefanos Katsikas, «National Reconciliation After Civil War. The Case of Greece», *Journal of Peace Research*, τμ. 46, τχ. 4, Όσλο 2009, σ. 565, <http://www.sagepublications.com> (ημερομηνία πρόσβασης 15 Οκτωβρίου 2020).

παραπάνω ενέργεια προκάλεσε τη σφοδρή αντίδραση του Κ. Καραμανλή, καθώς, μη διαθέτοντας η Ε.Κ. την κοινοβουλευτική αυτοδυναμία, η απόφαση του βασιλιά θεωρήθηκε αντίθετη με την κοινοβουλευτική τάξη και παράδοση. Επιπροσθέτως, η εσπευσμένη πράξη του βασιλιά μεταφράστηκε από τον Σερραίο πολιτικό ως ένδειξη εύνοιας προς τον Γ. Παπανδρέου και παράλληλα ως εχθρική αντιμετώπιση της Ε.Ρ.Ε. Για τους ανωτέρω λόγους ο Κ. Καραμανλής πρότεινε από τους επιτελείς της Ε.Ρ.Ε. να ασκηθεί κριτική προς τον βασιλιά. Η πρόθεση του τελικά δεν πραγματοποιήθηκε, διότι πολλά από τα στελέχη της Ε.Ρ.Ε. ήθελαν να αποφύγουν οποιαδήποτε ρήξη με τον Θρόνο.¹²⁰

Η ανωτέρω θέση του βασιλιά, σε συνδυασμό με την απόφασή του να μην υποχρεώσει τη νέα Κυβέρνηση να εμφανιστεί αμέσως στη Βουλή, αλλά να της δώσει ένα εύλογο χρονικό περιθώριο - παρουσιάστηκε στις 20 Δεκεμβρίου 1963 - ώστε να οργανώσει κατά το βέλτιστο τρόπο τις κινήσεις της, καταδεικνύουν τη συνολική στάση του Θρόνου απέναντι στο πολιτικό ζήτημα. Συγκεκριμένα, το Παλάτι, θέλοντας να εξασφαλίσει την εύνοια της νέας Κυβέρνησης, τοποθετήθηκε θετικά απέναντί της. Ενδεικτικός των προθέσεων του Στέμματος υπήρξε ο λόγος που εκφώνησε ο βασιλιάς στις 16 Δεκεμβρίου εντός του Κοινοβουλίου με αφορμή την κήρυξη της έναρξης των εργασιών της πρώτης συνόδου της έβδομης περιόδου της Βουλής. Ειδικότερα, ο βασιλιάς εξέφρασε τη «ζωηράν», όπως τη χαρακτήρισε ο ίδιος, ικανοποίησή του για τα πρόσφατα εκλογικά αποτελέσματα και για την επιστροφή του πολιτικού βίου της χώρας σε συνθήκες ομαλότητας.¹²¹ Επίσης, το ιδιαίτερα υψηλό ποσοστό της Ε.Κ. θορύβησε το Στέμμα, το οποίο δε θέλησε, τουλάχιστον προς ώρας, να αντιπαρατεθεί μαζί της. Χαρακτηριστική των προθέσεων του Παλατιού υπήρξε η συνομιλία της Φρειδερίκης με τον νεοεκλεγέντα πρόεδρο των Η.Π.Α. Λίντον Τζόνσον στις 25 Νοεμβρίου στην Ουάσιγκτον. Η βασίλισσα αρχικά ανέφερε την εχθρική στάση της νέας κυβέρνησης απέναντι στο Στέμμα, από την περίοδο κατά την οποία η Ε.Κ. τελούσε χρέη αντιπολιτεύσεως. Όμως, στη συνέχεια εξέφρασε την πεποίθησή της ότι δε θα προέκυπτε καμία πολιτική αναταραχή, καθώς το Παλάτι ήταν διατεθειμένο να συνεργαστεί με τη νέα πολιτική ηγεσία της χώρας.¹²² Παράλληλα, ο Θρόνος διατήρησε την αρνητική στάση του απέναντι στον Κ. Καραμανλή, καθώς δεν υιοθέτησε καμία από τις προτάσεις του, αναφορικά με τις πολιτικές εξελίξεις την επομένη των εκλογών. Τέλος, το Παλάτι με τις αποφάσεις του πέτυχε την οικειοθελή απομάκρυνση του Κ. Καραμανλή από

---

¹²⁰ Σβολόπουλος, ό.π., σ. 113.

¹²¹ Ευρετήρια των Πρακτικών των Εθνοσυνελεύσεων της Βουλής και της Γερουσίας (1843-1967) και Συγκεντρωτικά Δελτία Νόμων (1975-2000), 1984, Μέρος Δ' (1946-1967) τμ. 2, *Ευρετήριο Συζητήσεων του Κοινοβουλίου, Πρακτικά της Βουλής*, σ.88.

¹²² Foreign Relations of the United States, 1961-1963, Volume XVI, Eastern Europe, Cyprus, Greece, Turkey, *Greece*, Memorandum of Conversation, no. 341, Washington, 25 November 1963.

την ενεργό πολιτική σκηνή, ο οποίος αποχώρησε από τη χώρα στις 9 Δεκεμβρίου 1963. Κατά αυτόν τον τρόπο το Στέμμα έλυσε το πρόβλημα της ανασφάλειας που του προκαλούσε η παρουσία του επί σειρά ετών πρωθυπουργού στην πολιτική σκηνή της χώρας.¹²³

Η νέα κυβέρνηση του Γ. Παπανδρέου κατάφερε να εξασφαλίσει ψήφο εμπιστοσύνης από το κοινοβούλιο, καθώς υπερψηφίστηκε από τους βουλευτές της Ε.Κ. και της Ε.Δ.Α. Όμως, την εξασφάλιση ψήφου εμπιστοσύνης ακολούθησε η άμεση παραίτηση της Κυβέρνησης. Οι λόγοι της ανωτέρω πολιτικής επιλογής του Γ. Παπανδρέου ήταν η απόρριψη του ενδεχομένου να σχηματιστεί συμμαχική κυβέρνηση, καθώς η Ε.Κ. δεν είχε εξασφαλίσει την κοινοβουλευτική πλειοψηφία, και η άρνησή του να στηριχτεί κοινοβουλευτικά στις ψήφους των βουλευτών της Ε.Δ.Α.¹²⁴ Η συγκεκριμένη πολιτική κίνηση του Γ. Παπανδρέου αποσκοπούσε στην εκ νέου διενέργεια εκλογών, με στόχο να εξασφαλίσει αυτή τη φορά μία άνετη κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Εν τέλει, ο βασιλιάς Παύλος διόρισε στις 31 Ιανουαρίου 1963 νέα υπηρεσιακή κυβέρνηση, η οποία προχώρησε στη διάλυση της Βουλής και στην προκήρυξη νέων εκλογών.¹²⁵ Η νέα Κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Ιωάννη Παρασκευόπουλο υπήρξε η πέμπτη κατά σειρά ελληνική κυβέρνηση εντός του 1963. Το παραπάνω στοιχείο αποδεικνύει την έντονη πολιτική αστάθεια της περιόδου, η οποία εντέλει οδήγησε σε μία γενικευμένη πολιτική αποσταθεροποίηση της χώρας κατά τα επόμενα έτη.

Κλείνοντας την τελευταία υποενότητα του κεφαλαίου, θα διερευνήσουμε το αποτύπωμα της κοινωνικής αλλαγής στα αποτελέσματά των εκλογών του Νοεμβρίου. Κατά το 1963 η Ελλάδα παρουσίαζε μία πολύ διαφορετική εικόνα σε σύγκριση με τις αρχές της δεκαετίας του 1950. Ειδικότερα, η Αθήνα γνώρισε μία μεγάλη αύξηση του πληθυσμού της και παράλληλα ασκούσε σημαντική πολιτική, οικονομική και κοινωνική επιρροή σε όλη την επικράτεια.¹²⁶ Η συνεχής δημογραφική αύξηση της πρωτεύουσας συνέβαλε στη δημιουργία σημαντικών πιέσεων στις ασθενικές ακόμη υποδομές της και παράλληλα γέννησε αιτήματα αναδιανομής των εισοδημάτων και βελτίωσης των κοινωνικών παροχών. Σε αυτές τις κοινωνικές απαιτήσεις οι κυβερνήσεις του Κ. Καραμανλή επέδειξαν μία σχετική ακαμψία, καθώς δεν περιόρισαν τις στρατιωτικές δαπάνες προς όφελος

---

¹²³ Σβολόπουλος, ό.π., σ. 113.

¹²⁴ Νικολακόπουλος, *Η Καχεκτική Δημοκρατία*, σ. 326.

¹²⁵ Στο ίδιο.

¹²⁶ Thomas W. Gallant, *Modern Greece*, Arnold a member of the Hodder Headline Group, London 2001, σ. 192.

ορισμένων κοινωνικών μεταρρυθμίσεων.¹²⁷ Μία ακόμη συνέπεια της μετακίνησης του πληθυσμού από την ύπαιθρο προς τα μεγάλα αστικά κέντρα υπήρξε η αποδιοργάνωση του παραδοσιακού κοινωνικού ιστού των επαρχιακών οικισμών. Η νέα ζωή στις πόλεις δημιούργησε στον πληθυσμό αυξημένες προσδοκίες για ένα καλύτερο βιοτικό επίπεδο. Ωστόσο, η μη εκπλήρωση των παραπάνω προσδοκιών γέννησε κοινωνική δυσαρέσκεια και τροφοδότησε τη ριζοσπαστικοποίηση ενός μέρους της κοινωνίας.¹²⁸ Ο παραπάνω κοινωνικός μετασχηματισμός, σε συνδυασμό με την έντονη πολιτική και κοινωνική αναταραχή που προκάλεσε ο ολομέτωπος αγώνας της αντιπολίτευσης εναντίον της κυβέρνησης Κ. Καραμανλή, συνέβαλε στην πραγματοποίηση της μεγάλης πολιτικής αλλαγής, όπως αυτή αποτυπώθηκε στα τελικά αποτελέσματα των εκλογών του Νοεμβρίου του 1963.

---

¹²⁷ Ριζάς, *Κωνσταντίνος Καραμανλής*, σ. 90.

¹²⁸ Πάνος Καζάκος, «Ανάπτυξη και πολιτική κρίση στη δεκαετία του '60. Οι αιτίες του στρατιωτικού πραξικοπήματος του 1967», στο: Μανώλης Βασιλάκης (επίμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, Παπαζήση, Αθήνα 2009, σ. 153.

Κεφάλαιο ΣΤ΄

Οι διακοινοτικές ταραχές στην Κύπρο από τον Δεκέμβριο του 1963 έως τον Φεβρουάριο του 1964

1. Από την έναρξη των συγκρούσεων έως τη χάραξη της πράσινης γραμμής

Την περίοδο κατά την οποία είχε συντελεστεί η μεγάλη πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα και η κυβέρνηση της Ε.Κ. διένυε την πρώτη της περίοδο στην εξουσία, η Κύπρος εισερχόταν σε μία από τις σημαντικότερες κρίσεις της νεότερης ιστορίας της. Στο πέμπτο και τελευταίο κεφάλαιο της εργασίας θα παρουσιαστούν τα κρίσιμα γεγονότα που εκτυλίχθηκαν στην Κύπρο κατά τον τελευταίο μήνα του 1963 και τους δύο πρώτους μήνες του 1964 μέσα από τον ελληνικό τύπο της εποχής. Εκ των πραγμάτων, οι ραγδαίες εξελίξεις που έλαβαν χώρα στην Κύπρο δε θα μπορούσαν να αφήσουν ανεπηρέαστη την ελληνική πολιτική σκηνή και να μην συγκεντρώσουν το ενδιαφέρον των ελλαδικών εφημερίδων ανά την επικράτεια.

Η αρχή του νήματος μπορεί να ανευρεθεί στην κατάθεση πρότασης αναθεωρήσεως δεκατριών σημείων του Συντάγματος της Κύπρου από τον πρόεδρο Μακάριο στις 30 Νοεμβρίου 1963. Από εκείνο το χρονικό σημείο και έπειτα παρατηρήθηκε μία αύξηση της έντασης μεταξύ των δύο κοινοτήτων του νησιού, η οποία οδήγησε σε εκτεταμένες συγκρούσεις κατά το τελευταίο δεκαήμερο του Δεκεμβρίου.¹²⁹ Η αφορμή για την έναρξη των συγκρούσεων δόθηκε την 21^η Δεκεμβρίου. Συγκεκριμένα, στις 2:30 π.μ., κατά τη διάρκεια αστυνομικού ελέγχου, δημιουργήθηκε στη Λευκωσία επεισόδιο μεταξύ Τουρκοκύπριων πολιτών και Ελληνοκύπριων αστυνομικών, το οποίο συνοδεύτηκε από ανταλλαγή πυρών.¹³⁰

Το ανωτέρω συμβάν αποτυπώθηκε με ένταση από τις καθημερινές εφημερίδες της εποχής. Ειδικότερα, η εφημερίδα της Ρόδου *Πρόδος* έκανε λόγο περί αιματηρών επεισοδίων στην Κύπρο. Συγκεκριμένα, τόνισε πως υπήρξε το πρώτο σοβαρό επεισόδιο μεταξύ των δύο κοινοτήτων από την ανακήρυξη της κυπριακής ανεξαρτησίας το 1960. Ακόμη, ανέφερε ότι ο πρόεδρος Μακάριος απηύθυνε έκκληση προς τον κυπριακό λαό να επιδείξει σύνεση και αυτοσυγκράτηση προς αποφυγή περαιτέρω κλιμάκωσης.¹³¹ Η έτερη εφημερίδα του νησιού

¹²⁹ Γιάννης Κ. Λάμπρου, *Τα χρόνια μετά την ανεξαρτησία. 1960-2008*, Πάργα, Αθήνα 2008, σ. 107-108.

¹³⁰ Στο ίδιο, σ. 108.

¹³¹ *Πρόδος*, Ρόδος, 22 Δεκεμβρίου 1963.

Ροδιακή έκανε λόγο περί δολοφονικών επιθέσεων εναντίον Ελληνοκυπρίων. Επίσης, επισήμανε τη συγκέντρωση πλήθους Τουρκοκυπρίων, το οποίο κινήθηκε εχθρικά έναντι των Ελληνοκύπριων αστυνομικών.¹³² Όσον αφορά τις εφημερίδες της πρωτεύουσας, το *Βήμα* τόνισε την υπαιτιότητα των Τουρκοκυπρίων στην πρόκληση του επεισοδίου. Επίσης, κατέγραψε τον τραγικό απολογισμό, ο οποίος ανήλθε σε δύο νεκρά μέλη της Τουρκοκυπριακής κοινότητας και σε ένα τραυματισμό Ελληνοκύπριου αστυνομικού.¹³³ Η εφημερίδα *Καθημερινή* επικεντρώθηκε στην προσπάθεια επίλυσης, από τις ηγεσίες των δύο κοινοτήτων του νησιού, του ζητήματος της αναθεώρησης του Συντάγματος. Προς αυτή την κατεύθυνση καταδίκασε τα αιματηρά επεισόδια και τόνισε την ανάγκη ύπαρξης ηρεμίας και ασφάλειας στο νησί ως προαπαιτούμενο εξεύρεσης λύσης στο συνταγματικό ζήτημα.¹³⁴ Συνεχίζοντας την ανάλυση των εφημερίδων, τα *Νέα* σε δραματικό τόνο επισήμαναν την απειλή εμφυλίου πολέμου στο νησί της Κύπρου. Ακόμη, ανέφεραν τις προσπάθειες των ηγεσιών των δύο κοινοτήτων για την παρεμπόδιση νέων συγκρούσεων και την ύπαρξη τεταμένης ατμόσφαιρας σε όλη την επικράτεια του νησιού.¹³⁵

Το πρωταρχικό συμβάν της 21^{ης} Δεκεμβρίου έμελλε να αποτελέσει τη θρυαλλίδα των μετέπειτα εξελίξεων. Η έκρυθμη κατάσταση σε πολύ σύντομο χρόνο γενικεύτηκε και ξέσπασαν συγκρούσεις σε διάφορα σημεία της Λευκωσίας μεταξύ των δύο κοινοτήτων του νησιού.¹³⁶ Ειδικότερα, το *Βήμα* της 25^{ης} Δεκεμβρίου ανέφερε την ένοπλη επίθεση Τουρκοκυπρίων εναντίον του προεδρικού μεγάρου της Λευκωσίας στις 24 Δεκεμβρίου. Οι φρουροί του μεγάρου, σύμφωνα με την εφημερίδα, ανταπέδωσαν τα πυρά, τα οποία προέρχονταν από κτίρια πέριξ του μεγάρου.¹³⁷ Η ίδια πληροφορία παρουσιάστηκε και από την *Πρόοδο* της ίδιας ημέρας. Επιπλέον, η ροδιακή εφημερίδα ανέφερε τον απολογισμό των θυμάτων έως εκείνη τη στιγμή, ο οποίος ανερχόταν σε 14 νεκρούς.¹³⁸

Επικίνδυνη κλιμάκωση της ήδη τεταμένης ατμόσφαιρας πραγματοποιήθηκε στις 25 Δεκεμβρίου. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τα *Νέα*, τουρκικές στρατιωτικές δυνάμεις αποτελούμενες από πολεμικά αεροσκάφη και πλοία κινήθηκαν απειλητικά εναντίον της Κύπρου. Η ανωτέρω τουρκική κίνηση επιτάχυνε τις εξελίξεις. Ειδικότερα, κατόπιν συγκλήσεως του Ανώτατου Συμβουλίου Εθνικής Άμυνας στην Αθήνα αποφασίστηκε η

---

¹³² Η *Ροδιακή*, Ρόδος, 22 Δεκεμβρίου 1963.

¹³³ Το *Βήμα*, Αθήνα, 22 Δεκεμβρίου 1963.

¹³⁴ Η *Καθημερινή*, Αθήνα, 22 Δεκεμβρίου 1963.

¹³⁵ Τα *Νέα*, Αθήνα, 23 Δεκεμβρίου 1963.

¹³⁶ Λάμπρου, Ο.Π., Σ. 108.

¹³⁷ Το *Βήμα*, Αθήνα, 25 Δεκεμβρίου 1963.

¹³⁸ *Πρόδος*, Ρόδος, 25 Δεκεμβρίου 1963.

τάχιση εναρμόνιση των ενεργειών της Αθήνας με την Άγκυρα και το Λονδίνο προς αποφυγή περαιτέρω κλιμάκωσης της κατάστασης. Επίσης, την ίδια μέρα, κατόπιν συσκέψεως στη Λευκωσία υπό την παρουσία των διπλωματικών αντιπροσώπων της Βρετανίας και των Η.Π.Α. στην Κύπρο, καθώς επίσης και του προέδρου Μακαρίου και του αντιπροέδρου Φαζίλ Κιουτσούκ, αποφασίστηκε η ανακήρυξη ανακωχής μεταξύ των δύο αντιμαχόμενων πλευρών. Επιπλέον, ανακοινώθηκε από τον πρόεδρο Μακάριο η υπαγωγή των ελληνικών και τουρκικών στρατιωτικών δυνάμεων της Κύπρου υπό βρετανική διοίκηση, η οποία θα είναι υπεύθυνη για την τήρηση της ανακωχής.¹³⁹ Βαρύνουσα σημασία στις διπλωματικές εξελίξεις των ημερών έδωσε η *Καθημερινή* της 27^{ης} Δεκεμβρίου. Ειδικότερα, αφού τόνισε την αποκλιμάκωση της κατάστασης σε όλη την κυπριακή επικράτεια, επικεντρώθηκε στις διπλωματικές κινήσεις των εμπλεκόμενων χωρών αναφορικά με τους διεθνείς οργανισμούς. Συγκεκριμένα, ανέφερε το ελληνικό αίτημα για σύγκληση του Μόνιμου Συμβουλίου του Οργανισμού Βορειοατλαντικού Συμφώνου (ΝΑΤΟ) με στόχο να παρουσιαστεί η ελληνική θέση επί του κυπριακού ζητήματος. Επίσης, παρουσίασε το αντίστοιχο αίτημα της Τουρκίας προς τον διεθνή οργανισμό με στόχο την αποδέσμευση ορισμένων στρατιωτικών της δυνάμεων. Τέλος, η *Καθημερινή* πληροφόρησε το ελληνικό κοινό για την πρόθεση του προέδρου Μακαρίου να προσφύγει στο Συμβούλιο Ασφαλείας του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (Ο.Η.Ε.), ώστε να εξεταστεί η προσφάτως δημιουργηθείσα κατάσταση στην Κύπρο.¹⁴⁰

Η έκρυθμη κατάσταση στην Κύπρο δε θα μπορούσε να μην προκαλέσει τριγμούς στην ελληνική πολιτική σκηνή. Στις 24 Δεκεμβρίου ο Γ. Παπανδρέου είχε εισηγηθεί στον Βασιλιά Παύλο, με την αιτιολογία της άρνησης παραμονής στην εξουσία χωρίς αυτοδύναμη πλειοψηφία, τη διάλυση της Βουλής και την προκήρυξη νέων εκλογών.¹⁴¹ Η ανωτέρω κίνηση του πρωθυπουργού σε συνδυασμό με την κρίσιμη καμπή στην οποία είχε εισέλθει το κυπριακό ζήτημα προκάλεσε την αντίδραση της αντιπολίτευσης και του φίλα προσκείμενου σε αυτήν τύπου. Ειδικότερα, στο εξώφυλλο της *Ροδιακής* με ημερομηνία 28 Δεκεμβρίου, αποτυπώνονται οι δηλώσεις του προέδρου της Ε.Ρ.Ε. Π. Κανελλόπουλου, σύμφωνα με τον οποίο κρίνεται τουλάχιστον ανεδαφική η προσήλωση του πρωθυπουργού σε προκήρυξη νέων εκλογών εν μέσω κρίσιμων ιστορικών στιγμών για τον ελληνισμό της Κύπρου.¹⁴² Στο ίδιο μήκος κύματος η *Καθημερινή* κατέκρινε την αδιάλλακτη γραμμή του Γ. Παπανδρέου και υπογράμμισε ότι ο πρωθυπουργός δεν εστάθη στο ύψος των

---

¹³⁹ *Τα Νέα*, Αθήνα, 26 Δεκεμβρίου 1963.

¹⁴⁰ *Η Καθημερινή*, Αθήνα, 27 Δεκεμβρίου 1963.

¹⁴¹ *Τα Νέα*, Αθήνα, 24 Δεκεμβρίου 1963.

¹⁴² *Η Ροδιακή*, Ρόδος, 28 Δεκεμβρίου 1963.

περιστάσεων όπως άρμοζε στη θέση του για μία κρίσιμη εθνική περίοδο. Επιπλέον, στο ίδιο άρθρο αναφέρθηκε ότι η παραίτηση της Κυβέρνησης στερούσε το απαραίτητο κύρος από τον αντιπρόεδρο της Κυβέρνησης και υπουργό των Εξωτερικών Σοφοκλή Βενιζέλο, ο οποίος είχε επιφορτιστεί με τον χειρισμό της κρίσιμης κατάστασης που είχε ανακύψει στην Κύπρο.¹⁴³

Πέραν του πολιτικού ζητήματος στην Ελλάδα, στην Κύπρο οι εξελίξεις υπήρξαν ραγδαίες. Σύμφωνα με το *Βήμα* της 29^{ης} Δεκεμβρίου, μη τηρώντας τους όρους της εκεχειρίας, η Τουρκία συνέχισε τις προκλήσεις. Συγκεκριμένα, τμήματα της τουρκικής στρατιωτικής δύναμης Κύπρου κατέλαβαν θέσεις μάχης βορείως της Λευκωσίας. Επιπλέον, τουρκικά πολεμικά πλοία εθεάθησαν να πλέουν σε κοντινή απόσταση από τις βόρειες ακτές του νησιού. Το ίδιο φύλλο πληροφόρησε για την άφιξη στην Κύπρο του Βρετανού υπουργού Κοινοπολιτειακών Σχέσεων Ντάνκαν Σάντς και την ελπίδα που έφερε η παρουσία του για την αποκλιμάκωση της τεταμένης κατάστασης.¹⁴⁴ Η έντονη ανησυχία για τις εξελίξεις στην Κύπρο αποτυπώθηκε και στο εξώφυλλο της *Καθημερινής* της 29^{ης} Δεκεμβρίου, όπου αναφέρθηκαν οι συντονισμένες ενέργειες των Τουρκοκυπρίων που περιλάμβαναν εγκατάσταση πυροβολείων και ανέγερση οδοφραγμάτων περίξ των συνοικιών τους. Οι παραπάνω ενέργειες δε διέλαθαν της προσοχής του προέδρου Μακαρίου, ο οποίος, σύμφωνα με την εφημερίδα, εξέφρασε την έντονη ανησυχία του στον Ν. Σάντς για το γεγονός ότι είχαν δημιουργηθεί πρόσφορες συνθήκες για διχοτόμηση της Κύπρου.¹⁴⁵

Το έντονο κλίμα ανησυχίας και αβεβαιότητας που επικρατούσε στον ελληνικό τύπο των ημερών διαδέχθηκε μία αίσθηση ελπίδας και ανακούφισης την τελευταία ημέρα του χρόνου. Η ανωτέρω αλλαγή εδραζόταν στην υπογραφή εκεχειρίας μεταξύ των αντιμαχόμενων πλευρών στις 30 Δεκεμβρίου. Σύμφωνα με την *Πρόοδο* της 31^{ης} Ιανουαρίου, η συμφωνία περιλάμβανε την κατάπαυση του πυρός και τη δημιουργία μίας ουδέτερης ζώνης στη Λευκωσία. Σύμφωνα με τους όρους, οι τουρκικές και οι ελληνικές στρατιωτικές δυνάμεις θα αποσύρονταν από την περιοχή και θα αντικαθίσταντο από αντίστοιχες βρετανικές.¹⁴⁶ Το *Βήμα* της ίδιας ημέρας τόνισε ότι είχε επέλθει η ειρήνευση στην Κύπρο, καθώς η οξεία φάση της κρίσεως αποτελούσε πλέον παρελθόν. Ακόμη, υπογράμμισε το γεγονός της σύμπλευσης των δύο κοινοτήτων, καθώς η συμφωνία έφερε από τη μία πλευρά τις υπογραφές του προέδρου Μακαρίου και του προέδρου της Βουλής

¹⁴³ *Η Καθημερινή*, Αθήνα, 29 Δεκεμβρίου 1963.

¹⁴⁴ *Το Βήμα*, Αθήνα, 29 Δεκεμβρίου 1963.

¹⁴⁵ *Η Καθημερινή*, Αθήνα, 29 Δεκεμβρίου 1963.

¹⁴⁶ *Πρόδος*, Ρόδος, 31 Δεκεμβρίου 1963.

Γλαύκου Κληρίδη και από την άλλη του αντιπροέδρου Φ. Κιουτσούκ και του προέδρου της τουρκοκυπριακής κοινοβουλευτικής ομάδας Αλή Ριζά.¹⁴⁷ Συνεχίζοντας την ανάλυση των εφημερίδων, τα *Νέα* έκαναν λόγο περί αισθητής ύφεσης της κατάστασης. Επιπλέον, η εφημερίδα υπογράμμισε πως το αίσθημα ασφάλειας άρχισε να εμπεδώνεται σταδιακά στο νησί, γεγονός που αντικατοπτρίστηκε και στο εμπόριο, καθώς το σύνολο των καταστημάτων το οποίο παρέμενε κλειστό ξεκίνησε εκ νέου τη λειτουργία του.¹⁴⁸ Τέλος, η εφημερίδα *Ροδιακή* τόνισε την αλλαγή της κατάστασης στην Κύπρο, καθώς η ομαλότητα και η ηρεμία επανέρχονταν σταδιακά σε όλη την κυπριακή επικράτεια. Επίσης, εξήρε την επιδειχθείσα, κατά τις τελευταίες κρίσιμες μέρες, ψυχραιμία από τον ελληνοκυπριακό λαό, η οποία συνέβαλε τα μέγιστα στη δημιουργία συνθηκών ηρεμίας και ομαλότητας. Καταλήγοντας, το ροδιακό φύλλο παρέθεσε μία δήλωση του προέδρου Μακαρίου της 30^{ης} Δεκεμβρίου, η οποία ανέφερε ότι η δημοκρατία παρέμενε ζωντανή στην Κύπρο παρόλες τις δυσκολίες που αντιμετώπισε το τελευταίο διάστημα και οι οποίες προέρχονταν από την τουρκοκυπριακή και την τουρκική πλευρά.¹⁴⁹

2. Οι εξελίξεις κατά τον Ιανουάριο του 1964

Το νέο έτος ξεκίνησε με ραγδαίες εξελίξεις για το κυπριακό ζήτημα, οι οποίες περιλάμβαναν έντονες διπλωματικές διεργασίες από πλευράς των εμπλεκομένων χωρών. Η πρώτη κίνηση μπορεί να αποδοθεί στον πρόεδρο Μακάριο, κατόπιν της επιλογής του να καταγγείλει τις Συνθήκες Εγγυήσεως και Συμμαχίας των Συμφωνιών Ζυρίχης-Λονδίνου. Η ανωτέρω κίνηση αποτυπώθηκε γλαφυρά από την εφημερίδα τα *Νέα* στις 2 Ιανουαρίου 1964. Ειδικότερα, ανέφερε την πρόκληση μεγάλης αναταραχής σε Αθήνα και Άγκυρα και τη διενέργεια ολονύκτιας σύσκεψης στην ελληνική πρωτεύουσα προς αντιμετώπιση των νέων συνθηκών. Επιπλέον, υπογράμμισε την απόφαση του τουρκικού υπουργικού συμβουλίου περί μη αναγνώρισης οποιασδήποτε μονομερούς ενέργειας στην Κύπρο. Τέλος, το αθηναϊκό φύλλο πραγματοποίησε σύνδεση μεταξύ της ρωσικής εκδήλωσης συμπαραστάσης προς τον Μακάριο και στη μετέπειτα απόφαση του τελευταίου για καταγγελία των Συνθηκών.¹⁵⁰

Εκτός της αναταραχής σε Αθήνα και Άγκυρα, η πρόθεση του προέδρου Μακαρίου προκάλεσε την άμεση και δυναμική αντίδραση του Λονδίνου. Η εφημερίδα το *Βήμα* της

---

¹⁴⁷ *Το Βήμα*, Αθήνα, 31 Ιανουαρίου 1963.

¹⁴⁸ *Τα Νέα*, Αθήνα, 31 Ιανουαρίου 1963.

¹⁴⁹ *Η Ροδιακή*, Ρόδος, 31 Δεκεμβρίου 1963.

¹⁵⁰ *Τα Νέα*, Αθήνα, 2 Ιανουαρίου 1964.

3¹⁵ Ιανουαρίου ενημέρωσε για την έντονη δυσαρέσκεια και ανησυχία της Βρετανίας από τις πρόσφατες εξελίξεις. Ακόμη, τόνισε την απόφαση του Λονδίνου να προχωρήσει στη σύγκληση πενταμερούς διασκέψεως με στόχο την επίλυση του κυπριακού ζητήματος. Τέλος, η εφημερίδα εξέφρασε τους έντονους προβληματισμούς της για την βρετανική πρωτοβουλία. Συγκεκριμένα, επικαλούμενη ελληνικούς πολιτικούς κύκλους στην Κύπρο, σημείωσε ότι η διάσκεψη θα αποβεί εις βάρος της Κύπρου, καθώς η Βρετανία θέλοντας να στηρίξει την Τουρκία, προσέβλεπε σε δημιουργία αυτόνομου τουρκοκυπριακού κρατιδίου.¹⁵¹ Σε συνέχεια της ανάλυσης των εφημερίδων, η *Καθημερινή* της ίδιας ημέρας τόνισε ότι είχε επέλθει συμφωνία για το κυπριακό ζήτημα, κατόπιν αποδοχής της βρετανικής πρότασης από την κυπριακή κυβέρνηση. Επιπλέον, πληροφόρησε ότι οι συμμετέχοντες θα ήταν η Βρετανία, η Ελλάδα, η Τουρκία και αντιπρόσωποι των δύο κοινοτήτων της Κύπρου. Τέλος, ανέφερε πως η συμφωνία για την πραγματοποίηση της πενταμερούς διασκέψεως επήλθε ύστερα από συνεχείς συνομιλίες μεταξύ του προέδρου Μακαρίου και του Βρετανού υπουργού Κοινοπολιτειακών Σχέσεων Ν. Σάντς.¹⁵²

Παράλληλα με τις διπλωματικές ζυμώσεις των ημερών συνεχίζονταν και οι συγκρούσεις μεταξύ των δύο κοινοτήτων του νησιού. Η εφημερίδα *Πρόοδος* της 3¹⁵ Ιανουαρίου πληροφόρησε για την δημιουργία ένοπλου επεισοδίου στην Πάφο στις 2 Ιανουαρίου με κατάληξη έναν νεκρό από την κάθε κοινότητα. Επιπλέον, τόνισε την άφιξη βρετανικών ενόπλων δυνάμεων στο νησί με στόχο να τεθεί υπό πλήρη έλεγχο η έκρυθμη κατάσταση.¹⁵³ Στο ίδιο μήκος κύματος, η *Ροδιακή* ενημέρωσε για τη δολοφονία τριών μοναχών σε μοναστήρι πλησίον του χωριού Κόρνη. Η δολοφονική επίθεση συνέβη, κατά την εφημερίδα, στις 2 Ιανουαρίου από τέσσερα μέλη της τουρκοκυπριακής κοινότητας. Επίσης, η *Ροδιακή*, θέλοντας να αναδείξει τις τοποθετήσεις του τουρκικού τύπου αναφορικά με την πρόθεση του Μακαρίου για την καταγγελία των Συνθηκών, παρέθεσε την άποψη της *Γενή Σαμπάχ*. Συγκεκριμένα, η τουρκική εφημερίδα καταλόγισε στον Μακάριο, τον οποίο και κατονόμασε ως κόκκινο ιερέα, ότι στόχευε σε μονομερείς ενέργειες έχοντας τη στήριξη της Σοβιετικής Ένωσης.¹⁵⁴

Κατόπιν της επίτευξης συμφωνίας για τη διεξαγωγή της πενταμερούς διάσκεψης στο Λονδίνο, στην Αθήνα ενεργοποιήθηκαν οι διπλωματικοί και πολιτικοί μηχανισμοί με στόχο την κατάλληλη προετοιμασία για την κρίσιμη διάσκεψη. Ειδικότερα, στις 7

---

¹⁵¹ *Το Βήμα*, Αθήνα, 3 Ιανουαρίου 1964.

¹⁵² *Η Καθημερινή*, Αθήνα, 3 Ιανουαρίου 1964.

¹⁵³ *Πρόοδος*, Ρόδος, 3 Ιανουαρίου 1964.

¹⁵⁴ *Η Ροδιακή*, Ρόδος, 3 Ιανουαρίου 1964.

Ιανουαρίου πραγματοποιήθηκε σύσκεψη εντός των ανακτόρων υπό την προεδρία του βασιλιά Παύλου με σκοπό τον συντονισμό των πολιτικών δυνάμεων και τη χάραξη κοινής κατευθυντήριας γραμμής. Η εφημερίδα *Καθημερινή* ανέδειξε την επίτευξη πλήρους, όπως χαρακτηριστικά ανέφερε, συμφωνίας μεταξύ της Ε.Ρ.Ε. και της Ε.Κ. δια των προέδρων τους Π. Κανελλόπουλου και Γ. Παπανδρέου αντίστοιχα. Επίσης, παρέθεσε δηλώσεις του υπηρεσιακού πρωθυπουργού Ι. Παρασκευόπουλου, ο οποίος επιβεβαίωσε τη συμφωνία για τη χάραξη της εθνικής γραμμής, την οποία θα ακολουθούσε η Κυβέρνηση στην επερχόμενη διάσκεψη.¹⁵⁵ Στο ίδιο μήκος κύματος και η έτερη εφημερίδα του συντηρητικού χώρου *Ροδιακή* παρέθεσε το ανακοινωθέν του βασιλικού αυλαρχείου, στο οποίο τονίζεται η σύμπλευση των δύο κομμάτων για τον χειρισμό του κυπριακού ζητήματος.¹⁵⁶

Στην αντίπερα όχθη, οι φίλα προσκείμενες στην Ε.Κ. εφημερίδες επικεντρώθηκαν στην πάγια θέση του κόμματος επί των Συμφωνιών Ζυρίχης – Λονδίνου και στις προκλητικές ενέργειες της τουρκοκυπριακής κοινότητας λίγες ημέρες πριν από την έναρξη της διάσκεψης. Συγκεκριμένα, το *Βήμα* ανέφερε ότι οι Τουρκοκύπριοι σχεδίαζαν τεχνητό χωρισμό της Κύπρου με τη δημιουργία ξεχωριστού κρατιδίου εντός της κυπριακής επικράτειας. Επιπλέον, αναφερόμενη στην σύσκεψη των ανακτόρων, τόνισε τη θέση της Ε.Κ., η οποία εξακολουθούσε να θεωρεί εγκληματικές τις Συμφωνίες Ζυρίχης – Λονδίνου.¹⁵⁷ Παρεμφερής ήταν και η τοποθέτηση της εφημερίδας τα *Νέα*, η οποία ανέφερε ότι οι Τουρκοκύπριοι ακολουθώντας τις οδηγίες της Άγκυρας υλοποιούσαν σταδιακά το σχέδιο διχοτόμησης της Κύπρου. Χαρακτηριστικά ανέφερε τις ενέργειες της μειοψηφίας με στόχο τη δημιουργία ξεχωριστών κρατικών υπηρεσιών, όπως της αστυνομίας και των ταχυδρομικών υπηρεσιών. Επιπλέον, παρουσίασε τη βρετανική στάση επί της διασκέψεως, τονίζοντας ότι το Λονδίνο επιθυμούσε την ταχύτερη δυνατή σύγκλησή της, καθώς η έκρυθμη κατάσταση στην Κύπρο δεν επιδεχόταν αναβολές και καθυστερήσεις.¹⁵⁸ Τέλος, η εφημερίδα *Πρόσδος* ανέφερε ότι η συγκατάθεση της Ε.Κ. επί του τρόπου χειρισμού του κυπριακού ζητήματος στην πενταμερή διάσκεψη δεν προϋπόθετε την αναγνώριση των Συμφωνιών Ζυρίχης – Λονδίνου εκ μέρους της, αλλά ήταν αναγκαία για την αντιμετώπιση ενός κρίσιμου εθνικού ζητήματος.¹⁵⁹

¹⁵⁵ *Η Καθημερινή*, Αθήνα, 8 Ιανουαρίου 1964.

¹⁵⁶ *Η Ροδιακή*, Ρόδος, 8 Ιανουαρίου 1964.

¹⁵⁷ *Το Βήμα*, Αθήνα, 8 Ιανουαρίου 1964.

¹⁵⁸ *Τα Νέα*, Αθήνα, 8 Ιανουαρίου 1964.

¹⁵⁹ *Πρόσδος*, Ρόδος, 8 Ιανουαρίου 1964.

Η εναρκτήρια ημέρα της διάσκεψης ήταν η 15^η Ιανουαρίου και, όπως ήταν αναμενόμενο, το γεγονός συγκέντρωσε το ενδιαφέρον του ελληνικού τύπου. Το γενικότερο κλίμα, όπως αποτυπώθηκε στις εφημερίδες των ημερών, ήταν απαισιόδοξο ως προς την θετική έκβαση της διασκέψεως για τα ελληνοκυπριακά συμφέροντα. Η εφημερίδα *Καθημερινή* ανέφερε ότι δεν υπήρχε καμία προοπτική για επίτευξη συμφωνίας, καθώς οι Τουρκοκύπριοι ενέμεναν στις διχοτομικές αξιώσεις τους. Επιπλέον, τόνισε πως η μόνη αισιόδοξη πλευρά ήταν αυτή των Βρετανών, η οποία ευελπιστούσε σε μία επιτυχή κατάληξη της όλης προσπάθειας.¹⁶⁰ Στο ίδιο μήκος κύματος και η *Πρόοδος* τόνισε πως δεν υπήρχαν μεγάλες πιθανότητες επιτυχίας της διασκέψεως του Λονδίνου. Επιπλέον, ανέφερε ότι την ίδια ώρα στην Κύπρο παρατηρήθηκαν ύποπτες κινήσεις Τουρκοκυπρίων, οι οποίες ήταν πιθανό να οδηγήσουν σε επανάληψη των συγκρούσεων του Δεκεμβρίου.¹⁶¹ Σε μία διαφορετική προσέγγιση του ζητήματος, η *Ροδιακή* παρέθεσε δηλώσεις του προέδρου Μακαρίου, οι οποίες δημοσιεύθηκαν στη γαλλική εφημερίδα *Μοντ*. Συγκεκριμένα, ο Μακάριος δήλωσε ότι η βρετανική στρατιωτική παρουσία στην Κύπρο δεν ήταν δική του επιθυμία, αλλά των τριών εγγυητριών δυνάμεων. Η ανωτέρω δήλωση μεταφράστηκε από τη ροδιακή εφημερίδα ως μομφή του Μακαρίου προς την τότε κυβέρνηση της Ε.Κ. και τόνισε πως επιβεβαίωσε την ανευθυνότητα με την οποία διαχειρίστηκε το κρίσιμο εθνικό ζήτημα.¹⁶² Με δραματικούς τόνους αποτύπωσε την έναρξη της πενταμερούς η εφημερίδα τα *Νέα*. Ειδικότερα, τόνισε πως επικρατούσε έκδηλη απαισιοδοξία, καθώς η απόσταση που χώριζε τις θέσεις των δύο κοινοτήτων του νησιού ήταν χαοτική. Ακόμη, υπογράμμισε πως πιθανή αποτυχία της διασκέψεως στο Λονδίνο, ίσως οδηγούσε σε αναζωπύρωση των συγκρούσεων στην Κύπρο και σε γενικευμένη σύρραξη.¹⁶³ Τέλος, το *Βήμα* σε ηπιότερους τόνους παρέθεσε την έκκληση του προέδρου της πενταμερούς, υπουργού Ν. Σάντς, προς αμφότερες τις πλευρές να επιδείξουν αυτοσυγκράτηση, ώστε να διευκολύνουν την ομαλή εξέλιξη της διασκέψεως. Επιπλέον, ανέφερε την πρόθεση του προέδρου για εξεύρεση μίας εποικοδομητικής λύσης των προβλημάτων που ταλάνιζαν τις δύο κοινότητες και τις ώθησαν σε ανοιχτή σύγκρουση.¹⁶⁴

Η πορεία της πενταμερούς διάσκεψης του Λονδίνου δεν δικαίωσε την αισιοδοξία των Βρετανών διοργανωτών. Από τις πρώτες μέρες κατέστη ορατή η απόσταση που χώριζε τις απόψεις περί επίλυσης του ζητήματος των δύο αντιμαχόμενων πλευρών. Η ελληνική θέση,

---

¹⁶⁰ *Η Καθημερινή*, Αθήνα, 15 Ιανουαρίου 1964.

¹⁶¹ *Η Πρόοδος*, Ρόδος, 15 Ιανουαρίου 1964.

¹⁶² *Ροδιακή*, Ρόδος, 15 Ιανουαρίου 1964.

¹⁶³ *Τα Νέα*, Αθήνα, 15 Ιανουαρίου 1964.

¹⁶⁴ *Το Βήμα*, Αθήνα, 16 Ιανουαρίου 1964.

η οποία ήταν εναρμονισμένη με την αντίστοιχη ελληνοκυπριακή, υποστήριξε την αναγκαιότητα τροποποίησης του Συντάγματος και κατάργησης των Συνθηκών Εγγυήσεως και Συμμαχίας, τονίζοντας παράλληλα την ενιαία και αδιαίρετη μορφή της κυπριακής δημοκρατίας.¹⁶⁵ Αντιθέτως, η Άγκυρα και οι Τουρκοκύπριοι επιθυμούσαν τη διατήρηση των ανωτέρω Συνθηκών και προωθούσαν λύση βασιζόμενη στη δημιουργία ομόσπονδου κράτους με εμφανή διχοτομικά στοιχεία.¹⁶⁶

Κατά τη διάρκεια των επόμενων ημερών δε σημειώθηκε καμία ουσιαστική πρόοδος, γεγονός που οδήγησε τις συζητήσεις σε τέλμα. Παράλληλα, το κλίμα στην Κύπρο επιδεινώθηκε επικίνδυνα, προκαλώντας διεθνή ανησυχία. Οι ανωτέρω εξελίξεις οδήγησαν σε κινητοποίηση την ελληνική πολιτική αρχή. Ειδικότερα, σύμφωνα με την *Καθημερινή* πραγματοποιήθηκε στις 25 Ιανουαρίου έκτακτη σύσκεψη των πολιτικών αρχηγών με αποκλειστικό θέμα το κυπριακό ζήτημα. Η *Καθημερινή* τόνισε ότι κύρια πηγή ανησυχίας ήταν η άμεση εφαρμογή του σχεδίου διχοτομήσεως της Κύπρου από την πλευρά των Τουρκοκυπρίων. Επιπλέον, υπογράμμισε την πολεμική προετοιμασία της Τουρκίας μέσω της συγκέντρωσης πολεμικών πλοίων στις ακτές της έναντι της Κύπρου.¹⁶⁷ Η έκτακτη σύσκεψη των πολιτικών αρχηγών αποτέλεσε το πρώτο θέμα της *Ροδιακής* της 26^{ης} Ιανουαρίου. Η εφημερίδα τόνισε πως σημειώθηκε άκρως επικίνδυνη τροπή στο κυπριακό ζήτημα, κατόπιν των τουρκικών επιθετικών κινήσεων. Επιπρόσθετα, πληροφόρησε για την καταγγελία της κυπριακής Κυβέρνησης περί βίαιου εξαναγκασμού Τουρκοκυπρίων να απομακρυνθούν από τα μικτά κυπριακά χωριά, με στόχο να πραγματοποιηθεί ο τουρκική επιδίωξη της διχοτόμησης του νησιού.¹⁶⁸ Συνεχίζοντας την ανάλυση των εφημερίδων, το *Βήμα* της ίδιας ημέρας χαρακτήρισε, σύμφωνα με ουδέτερους διπλωματικούς κύκλους, δραματική την κυπριακή κατάσταση εξαιτίας του ναυαγίου που διαφαινόταν στη διάσκεψη του Λονδίνου. Επιπρόσθετα, η εφημερίδα υπογράμμισε την αδιάλλακτη στάση της Τουρκίας, η οποία προωθούσε τον γεωγραφικό διαχωρισμό της Κύπρου μέσω της ενθάρρυνσης δημιουργίας αυτόνομου τουρκοκυπριακού κρατιδίου. Τέλος, το *Βήμα* πληροφόρησε για την πρόθεση, κατόπιν αμερικανικής πρωτοβουλίας, της αποστολής δυνάμεων του NATO στην Κύπρο με στόχο την επιβολή μίας μόνιμης λύσης στο κυπριακό ζήτημα.¹⁶⁹ Κλείνοντας την ανάλυση των συγκεκριμένων εξελίξεων, η *Πρόοδος* τόνισε τη δραματική εξέλιξη των γεγονότων μέσω του τίτλου της περί ναυαγίου της

¹⁶⁵ *Το Βήμα*, Αθήνα, 17 Ιανουαρίου 1964.

¹⁶⁶ *Η Καθημερινή*, Αθήνα, 16 Ιανουαρίου 1964

¹⁶⁷ *Η Καθημερινή*, Αθήνα, 26 Ιανουαρίου 1964.

¹⁶⁸ *Η Ροδιακή*, Ρόδος, 26 Ιανουαρίου 1964.

¹⁶⁹ *Το Βήμα*, Αθήνα, 26 Ιανουαρίου 1964.

διασκέψεως του Λονδίνου. Στη συνέχεια η εφημερίδα αναφέρθηκε στην έκτακτη σύσκεψη των πολιτικών αρχηγών στην Αθήνα, θεωρώντας την επιβεβλημένη, ώστε να καθοριστεί η στάση της Ελλάδας κατόπιν της νέας αρνητικής για τα ελληνικά συμφέροντα τροπής που εξέλαβε το κυπριακό. Τέλος, η *Πρόοδος* πιθανολόγησε πως οι τουρκικές προκλητικές ενέργειες δυναμίτιζαν το κλίμα και ήταν ικανές να προκαλέσουν επικίνδυνη κλιμάκωση με ενδεχόμενο επακόλουθο τη γενική σύρραξη.¹⁷⁰

Κλείνοντας τη δεύτερη υποενότητα του κεφαλαίου, θα εξεταστούν οι εξελίξεις κατά την τελευταία ημέρα του Ιανουαρίου. Η αδυναμία εξεύρεσης λύσης σε συνδυασμό με την απόρριψη από πλευράς Ελληνοκυπρίων των βρετανικών προτάσεων, οι οποίες προέβλεπαν αρχικά την ένταξη της Κύπρου στο ΝΑΤΟ και έπειτα έναν συγκερασμό των θέσεων των δύο πλευρών με εμφανή διχοτομικά στοιχεία, οδήγησαν τη Βρετανία να στραφεί προς τις Η.Π.Α. για την εξεύρεση της πολυπόθητης λύσης. Το κοινό βρετανοαμερικανικό σχέδιο κατατέθηκε στις 31 Ιανουαρίου και προέβλεπε, μεταξύ άλλων, την ανάπτυξη μίας νατοϊκής στρατιωτικής δύναμης με βρετανό διοικητή στην Κύπρο με στόχο την παρεμπόδιση περαιτέρω διακοινοτικών συγκρούσεων.¹⁷¹ Η αντίδραση του τύπου της εποχής υπήρξε άμεση και έντονη. Το *Βήμα* της 31^{ης} Ιανουαρίου εξέφρασε έντονες ανησυχίες για τον σκοπό και το περιεχόμενο της νατοϊκής αποστολής στην Κύπρο. Επιπλέον, καταλόγισε στην ελληνική κυβέρνηση ότι προώθησε την ανωτέρω αποστολή και τώρα έπρεπε να αναλάβει τις ευθύνες που τυχόν θα προέκυπταν από αυτή.¹⁷² Με παραπλήσια τοποθέτηση, τα *Νέα* της ίδιας ημέρας προειδοποιούσαν την ελληνική κυβέρνηση να μην αποδεχτεί το κοινό σχέδιο Βρετανίας και Η.Π.Α., το οποίο, ευρισκόμενο εκτός αιγίδας του Ο.Η.Ε., θα οδηγούσε σε διαμελισμό της Κύπρου.¹⁷³ Η εφημερίδα *Καθημερινή* επικεντρώθηκε κυρίως στην απόρριψη του σχεδίου από πλευράς Μακαρίου, καθώς θεωρούσε ότι τυχόν αποδοχή του θα οδηγούσε σε νέες περιπέτειες το νησί της Κύπρου. Ακόμη, ενημέρωσε για την αρνητική στάση της Ρωσίας επί του σχεδίου, διότι το εξέλαβε ως μία επιθετική νατοϊκή ενέργεια εναντίον της ανεξαρτησίας της Κύπρου.¹⁷⁴

---

¹⁷⁰ *Πρόοδος*, Ρόδος, 26 Ιανουαρίου 1964.

¹⁷¹ Λάμπρου, Ο.Π., Σ. 118-119.

¹⁷² *Το Βήμα*, Αθήνα, 31 Ιανουαρίου 1964.

¹⁷³ *Τα Νέα*, Αθήνα, 31 Ιανουαρίου 1964.

¹⁷⁴ *Η Καθημερινή*, Αθήνα, 31 Ιανουαρίου 1964.

3. Η αποτυχία της πενταμερούς διάσκεψης του Λονδίνου και οι μετέπειτα εξελίξεις του κυπριακού ζητήματος

Η κατάθεση του κοινού βρετανοαμερικανικού σχεδίου συγκέντρωσε την προσοχή του ελληνικού πολιτικού κόσμου και προκάλεσε πολιτική ένταση ως προς τη διαχείρισή του. Η εφημερίδα τα *Νέα* της 1^{ης} Φεβρουαρίου κατέστησε γνωστό ότι, κατόπιν συσκέψεως της ελληνικής Κυβέρνησης με τους πολιτικούς αρχηγούς, η ελληνική πλευρά έκανε δεκτό το σχέδιο της Βρετανίας και των Η.Π.Α. Παράλληλα, φιλοξένησε και δηλώσεις του Κύπριου υπουργού Εξωτερικών Σπύρου Κυπριανού, ο οποίος χαρακτήρισε το σχέδιο ως απαράδεκτο, διότι επέβαλε ένα καθεστώς κηδεμονίας και κατοχής.¹⁷⁵ Η θετική απάντηση της ελληνικής Κυβέρνησης παρουσιάστηκε και από την εφημερίδα το *Βήμα*. Συγκεκριμένα, τόνισε ότι η αποδοχή του σχεδίου έγινε υπό όρους. Ειδικότερα, η ελληνική πλευρά διασαφήνισε ότι οποιαδήποτε συμμαχική ενέργεια θα έπρεπε να είχε λάβει προηγουμένως την έγκριση της κυπριακής Κυβέρνησης. Επιπλέον, υπογράμμισε ότι ήταν αντίθετη ως προς την τουρκική πρόταση για διπλασιασμό των δυνάμεων της στην Κύπρο. Τέλος, το *Βήμα* εξέφρασε τον προβληματισμό περί της τελικής στάσης της Κύπρου απέναντι στο προτεινόμενο σχέδιο.¹⁷⁶

Αναφορικά με τις πολιτικές εξελίξεις, η *Καθημερινή* χαρακτήρισε ως περιεργή τη στάση της Κυβέρνησης, η οποία δεν ανέλαβε μόνη της τις ευθύνες που της αναλογούσαν, αλλά περιορίστηκε σε αλλεπάλληλες συσκέψεις με τους πολιτικούς αρχηγούς. Κλιμακώνοντας τη ρητορική της, η εφημερίδα ανέφερε ότι η Κυβέρνηση, μη δυνάμενη να ανταποκριθεί στις αυξημένες απαιτήσεις, θα έπρεπε να υποβάλει την παραίτησή της.¹⁷⁷ Η ανωτέρω τοποθέτηση σε συνδυασμό με τις κατηγορίες από πλευράς Ε.Ρ.Ε. προς την Κυβέρνηση για μεροληψία υπέρ της Ε.Κ. με φόντο τις επερχόμενες εκλογές προκάλεσε την αντίδραση του κεντρώου τύπου. Ειδικότερα, η *Πρόοδος* τόνισε ότι η πρόταση της Ε.Ρ.Ε. για αναβολή των εκλογών με πρόφαση το κυπριακό ζήτημα, αποτελούσε μία διέξοδο αποφυγής της εκλογικής ήττας. Επιπλέον, παρέθεσε τις δηλώσεις του πρωθυπουργού Ι. Παρασκευόπουλου, ο οποίος υπεραμύνθηκε της κυβερνητικής στάσης επί του κυπριακού έναντι των τοποθετήσεων της *Καθημερινής* και άλλων εφημερίδων του ιδίου χώρου.¹⁷⁸ Υπό τη σκιά των επερχόμενων εκλογών, το *Βήμα* παρέθεσε δηλώσεις του Γ. Παπανδρέου, ο οποίος χαρακτήρισε ως μοναδικούς υπαιτίους της σημερινής κατάστασης στην Κύπρο

¹⁷⁵ *Τα Νέα*, Αθήνα, 1 Φεβρουαρίου 1964.

¹⁷⁶ *Το Βήμα*, Αθήνα, 2 Φεβρουαρίου 1964.

¹⁷⁷ *Η Καθημερινή*, Αθήνα, 1 Φεβρουαρίου 1964.

¹⁷⁸ *Πρόοδος*, Ρόδος, 2 Φεβρουαρίου 1964.

τους πρωτεργάτες των Συμφωνιών Ζυρίχης-Λονδίνου, δηλαδή το κόμμα της Ε.Ρ.Ε. Επιπλέον, ο πρόεδρος της Ε.Κ. δήλωσε ότι προσφυγή στον Ο.Η.Ε. αποτελούσε πλέον μονόδρομο για την επίτευξη μίας λύσης στο κυπριακό ζήτημα. Τέλος, η ίδια εφημερίδα ενημέρωσε και για την επίσημη θέση της Κύπρου στο προτεινόμενο συμμαχικό σχέδιο. Ειδικότερα, ο πρόεδρος Μακάριος πληροφόρησε τους πρεσβευτές της Μ. Βρετανίας και των Η.Π.Α. στην Κύπρο ότι δεν αποδεχόταν το σχέδιο και δεν επιθυμούσε ανάμειξη του ΝΑΤΟ στις εσωτερικές κυπριακές υποθέσεις.¹⁷⁹

Οι πρόσφατες εξελίξεις είχαν καταστήσει σαφές ότι οι διεργασίες της πενταμερούς διάσκεψης είχαν οδηγηθεί σε αδιέξοδο. Επίσης, η σοβιετική ανάμειξη δημιούργησε περαιτέρω δυσχέρειες στον δυτικό συνασπισμό. Ειδικότερα, ο πρωθυπουργός της Σοβιετικής Ένωσης Νικίτα Χρουστσόφ με μήνυμά του δήλωσε ότι δε θα επέτρεπε την κατάλυση της ανεξαρτησίας της Κύπρου και τη μετατροπή της σε νατοϊκή βάση.¹⁸⁰ Το αδιέξοδο των συνομιλιών παρουσιάστηκε από το *Βήμα* της 9^{ης} Φεβρουαρίου. Συγκεκριμένα, ανέφερε ότι ο πρόεδρος Μακάριος ετοιμάζε προσφυγή στον Ο.Η.Ε. την ίδια ώρα που οι Βρετανία πίεζε τη Λευκωσία για αποδοχή του προτεινόμενου σχεδίου. Επίσης, πληροφόρησε για την αποχώρηση από τη διάσκεψη, λόγω αδιεξόδου, του αρχηγού της ελληνοκυπριακής αντιπροσωπείας, Γ. Κληρίδη.¹⁸¹

Οι δυσοίωνες εξελίξεις ενεργοποίησαν έτι περισσότερο τον αμερικανικό παράγοντα. Η εφημερίδα *Καθημερινή* πληροφόρησε για την άφιξη του Αμερικανού υφυπουργού των Εξωτερικών Τζορτζ Μπώλ στην Αθήνα στις 10 Φεβρουαρίου. Κατόπιν συνομιλιών του με μέλη της Κυβέρνησης, μετέβη αυθημερόν στην τουρκική πρωτεύουσα, όπου συνέχισε τις διαπραγματεύσεις για την εξεύρεση λύσης του κυπριακού ζητήματος.¹⁸² Ο σημαντικότερος σταθμός της διπλωματικής αποστολής του αποτέλεσε η Λευκωσία. Εκεί, σύμφωνα με την *Πρόοδο*, συναντήθηκε με τον Μακάριο στις 12 Φεβρουαρίου και του επέδωσε νέες προτάσεις προς άρση του αδιεξόδου, οι οποίες δεν ικανοποίησαν την ελληνοκυπριακή πλευρά και επομένως δεν έγιναν αποδεκτές.¹⁸³ Οι επαφές μεταξύ των δύο ανδρών τερματίστηκαν την επόμενη μέρα, χωρίς να επέλθει συμφωνία. Παράλληλα, σφοδρές μάχες ελάμβαναν χώρα μεταξύ των δύο κοινοτήτων του νησιού. Η *Ροδιακή*

---

¹⁷⁹ *Το Βήμα*, Αθήνα, 5 Φεβρουαρίου 1964.

¹⁸⁰ *Τα Νέα*, Αθήνα, 8 Φεβρουαρίου 1964.

¹⁸¹ *Το Βήμα*, Αθήνα, 9 Φεβρουαρίου 1964.

¹⁸² *Η Καθημερινή*, Αθήνα, 11 Φεβρουαρίου 1964.

¹⁸³ *Πρόοδος*, Ρόδος, 13 Φεβρουαρίου 1964.

ανέφερε συγκρούσεις στην περιοχή της Λεμεσού, όπου οι ελληνοκυπριακές δυνάμεις προχώρησαν σε εκκαθάριση των τουρκοκυπριακών φυλακίων της περιοχής.¹⁸⁴

Κατ' ουσίαν, η διάσκεψη του Λονδίνου απέτυχε, καθώς δεν επήλθε συμφωνία για την εφαρμογή ενός λειτουργικού καθεστώτος, ούτε αποκαταστάθηκε η ασφάλεια και η ειρήνη στην Κύπρο. Επιπλέον, η Κύπρος δεν έγινε μέλος της νατοϊκής συμμαχίας, όπως επιθυμούσε διακαώς η Βρετανία.¹⁸⁵ Κυρίως ως προς τον στόχους της ασφάλειας και της ειρήνης υπήρξε παταγώδης αποτυχία. Σύμφωνα με τα *Νέα* της 15^{ης} Φεβρουαρίου, πληροφορίες προερχόμενες από την Άγκυρα έκαναν λόγο περί κινήσεων τουρκικών πολεμικών πλοίων πέριξ της Κύπρου. Η εφημερίδα απέδωσε την παραπάνω πληροφορία ως κίνηση ενίσχυσης της Άγκυρας προς τον υφυπουργό Τ. Μπώλ, με σκοπό την άσκηση πίεσης προς την ελληνική πλευρά.¹⁸⁶ Περί της τουρκικής επιθετικότητας έκανε λόγο και η *Καθημερινή* της επόμενης ημέρας. Ειδικότερα, ανέφερε πληροφορίες σύμφωνα με τις οποίες, ενώ η Τουρκία παρουσιαζόταν έτοιμη να επέμβει στρατιωτικά στην Κύπρο, ανέβαλε τα σχέδιά της κατόπιν αμερικανικής παρεμβάσεως. Επιπλέον, η εφημερίδα πληροφόρησε ότι οι ελληνικές ένοπλες δυνάμεις τελούσαν υπό καθεστώς πλήρους ετοιμότητας δια παν ενδεχόμενο.¹⁸⁷

Έπειτα από την αποτυχία της πενταμερούς διασκέψεως του Λονδίνου και της ύστατης αμερικανικής προσπάθειας, το κυπριακό ζήτημα ετέθη σε νέα βάση. Σύμφωνα με τα *Νέα* της 17^{ης} Φεβρουαρίου, το κυπριακό πέρασε πλέον στη δικαιοδοσία του Ο.Η.Ε. Η ανωτέρω μετάβαση πιστώθηκε στην αποφασιστικότητα του Μακαρίου, ο οποίος απέφυγε τον σκόπελο του ΝΑΤΟ. Η πρώτη κίνηση στη νέα διπλωματική σκακιέρα έγινε από τη Βρετανία, η οποία, σύμφωνα με τα *Νέα*, κατέθεσε προσφυγή στο Συμβούλιο Ασφαλείας του Ο.Η.Ε., κατόπιν της αποτυχίας των αρχικών σχεδίων της, με σκοπό να προλάβει την αντίστοιχη κυπριακή κίνηση.¹⁸⁸ Η Λευκωσία πραγματοποίησε τη δική της κίνηση προσφεύγοντας και η ίδια στον διεθνή οργανισμό. Η *Ροδιακή* πληροφόρησε ότι ξεκίνησε η συζήτηση της κυπριακής προσφυγής στη Νέα Υόρκη στις 17 Φεβρουαρίου. Την ίδια στιγμή στην Κύπρο μέλη της τουρκοκυπριακής κοινότητας επιχειρήσαν να δημιουργήσουν επεισόδια, ανοίγοντας πυρ κατά ελληνοκυπριακών στόχων.¹⁸⁹ Στην Αθήνα η νέα κυβέρνηση της Ε.Κ. έδωσε από νωρίς το στίγμα της αναφορικά με τις διεθνείς εξελίξεις.

---

¹⁸⁴ Η *Ροδιακή*, Ρόδος, 14 Φεβρουαρίου 1964.

¹⁸⁵ Άγγελος Μ. Συρίγος, *Ελληνοτουρκικές Σχέσεις*, Πατάκη, Αθήνα 32018, Σ. 159.

¹⁸⁶ *Τα Νέα*, Αθήνα, 15 Φεβρουαρίου 1964.

¹⁸⁷ Η *Καθημερινή*, Αθήνα, 16 Φεβρουαρίου 1964.

¹⁸⁸ *Τα Νέα*, Αθήνα, 17 Φεβρουαρίου 1964.

¹⁸⁹ Η *Ροδιακή*, Ρόδος, 18 Φεβρουαρίου 1964.

Ειδικότερα, σύμφωνα με το *Βήμα*, εξέφρασε τη δυσφορία της για την εσπευσμένη βρετανική προσφυγή άνευ προηγούμενης ενημέρωσης της Αθήνας. Επιπλέον, πληροφόρησε ότι η Ελλάδα θα στήριζε τις κυπριακές θέσεις στον Ο.Η.Ε. Τέλος, η ίδια εφημερίδα τόνισε ότι η νίκη της Ε.Κ. δημιούργησε ελπίδες στην ελληνοκυπριακή κοινότητα για την εξεύρεση μίας βιώσιμης λύσης του κυπριακού ζητήματος.¹⁹⁰

Κεντρικό ρόλο στη νέα προσπάθεια επίλυσης του κυπριακού ζητήματος διαδραμάτισε ο Γενικός Γραμματέας των Ηνωμένων Εθνών, Ου Θάντ. Η *Καθημερινή* της 20^{ης} Φεβρουαρίου ενημέρωσε ότι η ελληνική Κυβέρνηση είχε ταχθεί υπέρ της πρωτοβουλίας του Γενικού Γραμματέα με στόχο την εξεύρεση λύσης στο διεθνές ζήτημα. Επίσης, η εφημερίδα ανέφερε ότι στόχος του Ου Θάντ ήταν η γεφύρωση των αγγλοαμερικανικών με τις κυπριακές απόψεις. Προς αυτή την κατεύθυνση το σχέδιο του προέβλεπε την αποστολή ειρηνευτικής δύναμης στην Κύπρο, αποτελούμενης από χώρες εκτός του ΝΑΤΟ και το διορισμό μεσολαβητή για την επίλυση των πολιτικών διαφορών των δύο κοινοτήτων.¹⁹¹ Τα *Νέα* της επόμενης ημέρας, συνεχίζοντας τη σκληρή γραμμή έναντι των αγγλοαμερικανικών θέσεων, υπογράμμισαν τη δυναμική παρέμβαση της Σοβιετικής Ένωσης υπέρ του προέδρου Μακαρίου. Επιπλέον, ανέφεραν ότι κέρδιζε συνεχώς έδαφος το σχέδιο του Ου Θάντ και ότι παράλληλα είχε γίνει αισθητή παγκοσμίως η ενεργότερη συμπράξη της νέας ελληνικής Κυβέρνησης προς την ελληνοκυπριακή πλευρά.¹⁹² Στο γεγονός της σοβιετικής παρεμβάσεως επικεντρώθηκε και η *Πρόοδος*. Συγκεκριμένα, ανέφερε τη θετική αντίδραση του συνόλου του ελληνοκυπριακού τύπου και την ταυτόχρονη σφοδρή επίθεση εναντίον της αγγλοαμερικανικής συμμαχίας, η οποία υπόθαλπε την τουρκική επιθετικότητα.¹⁹³

Κλείνοντας την υποενότητα, θα παρουσιαστεί η μεταστροφή του διεθνούς κλίματος αναφορικά με την πορεία επίλυσης του κυπριακού ζητήματος. Η συγκρατημένη αισιοδοξία του ελληνικού τύπου περί ευτυχούς κατάληξης του κυπριακού μεταβλήθηκε άρδην μερικές μέρες αργότερα. Αιτία της μεταστροφής υπήρξε η αποτυχία της μεσολαβητικής προσπάθειας του Ου Θάντ. Η *Καθημερινή* της 26^{ης} Φεβρουαρίου ανέφερε ότι είχε επέλθει πλήρες αδιέξοδο στη προσπάθεια επίλυσης του κυπριακού. Επιπλέον, καταλόγισε την ανωτέρω αποτυχία στις συντονισμένες προσπάθειες της Βρετανίας, των Η.Π.Α. και της Τουρκίας, οι οποίες επιθυμούσαν λύση που θα προέβλεπε την κατάργηση της εδαφικής

---

¹⁹⁰ *Το Βήμα*, Αθήνα, 19 Φεβρουαρίου 1964.

¹⁹¹ *Η Καθημερινή*, Αθήνα, 20 Φεβρουαρίου 1964.

¹⁹² *Τα Νέα*, Αθήνα, 21 Φεβρουαρίου 1964.

¹⁹³ *Πρόοδος*, Ρόδος, 21 Φεβρουαρίου 1964.

ακεραιότητας της Κύπρου.¹⁹⁴ Στο αδιέξοδο των συνομιλιών επικεντρώθηκε και η *Ροδιακή* της ίδιας ημέρας. Επιπλέον, πληροφόρησε για την πρόθεση του Μακαρίου να καταθέσει προσφυγή στη Γενική Συνέλευση του Ο.Η.Ε. και την ταυτόχρονη απόφασή του για ενίσχυση του σώματος της Ειδικής Αστυνομίας της Κύπρου με στόχο την διαφύλαξη της ασφάλειας του νησιού.¹⁹⁵ Το κλίμα της διεθνούς ανησυχίας αποτύπωσε το *Βήμα* της 27^{ης} Φεβρουαρίου. Ειδικότερα, ανέφερε την αμερικανική δυσφορία για την αποτυχία εξεύρεσης τελικής λύσης, αλλά και για την κυπριακή απόφαση ενίσχυσης του αστυνομικού σώματος. Επίσης, πληροφόρησε για τις βρετανικές προθέσεις να παρατείνουν την παρουσία των στρατιωτικών τους δυνάμεων στην Κύπρο επί ακαθορίστου χρονικού διαστήματος. Τέλος, υπογράμμισε τις δηλώσεις του Γ. Παπανδρέου, σύμφωνα με τις οποίες η Ελλάδα θα παρέμενε σταθερά αλληλέγγυα προς την Κύπρο και θα τη συνέδραμε σε οποιαδήποτε επιθετική τουρκική ενέργεια εναντίον της.¹⁹⁶

Η περαιτέρω επιδείνωση του ήδη φορτισμένου κλίματος αποτυπώθηκε στα πρωτοσέλιδα των ελληνικών εφημερίδων της τελευταίας ημέρας του Φεβρουαρίου. Αρχικά, τα *Νέα* ανέφεραν την ελληνική πρόθεση για ένοπλη απάντηση σε οποιαδήποτε τουρκική επιθετική ενέργεια και υπογράμμισαν την ανησυχία τόσο των Η.Π.Α., όσο και της Βρετανίας για την ελληνική αποφασιστικότητα, η οποία εκφράστηκε δια στόματος του πρωθυπουργού Γ. Παπανδρέου.¹⁹⁷ Έπειτα, η *Πρόοδος*, στο ίδιο μήκος κύματος, ανέφερε ότι η έναρξη ελληνοτουρκικού πολέμου θα ήταν αναπόφευκτη σε περίπτωση τουρκικής στρατιωτικής πρωτοβουλίας στην Κύπρο. Επιπρόσθετα, η ροδιακή εφημερίδα εξέφρασε την ανησυχία περί ενάρξεως πυρηνικού πολέμου σε περίπτωση σοβιετικής και αμερικανικής εμπλοκής σε μία ενδεχόμενη ελληνοτουρκική σύρραξη.¹⁹⁸ Τέλος, η *Καθημερινή* πληροφόρησε ότι το ελληνικό ναυτικό και η αεροπορία πραγματοποιούσαν συνεχείς περιπολίες με ακτίνα δράσης μέχρι το Κυπριακό πέλαγος, καθιστώντας σαφές στην απέναντι πλευρά ότι οι ελληνικές ένοπλες δυνάμεις ήταν έτοιμες να αναλάβουν δράση σε περίπτωση τουρκικής επεμβάσεως στην Κύπρο. Αναφορικά με την αμερικανική στάση, η εφημερίδα ανέφερε ότι η Ουάσιγκτον, πέραν της στήριξης της στη Βρετανία, είχε πλέον ξεκάθαρα τοποθετηθεί

---

¹⁹⁴ *Η Καθημερινή*, Αθήνα, 26 Φεβρουαρίου 1964.

¹⁹⁵ *Η Ροδιακή*, Ρόδος, 26 Φεβρουαρίου 1964.

¹⁹⁶ *Το Βήμα*, Αθήνα, 27 Φεβρουαρίου 1964.

¹⁹⁷ *Τα Νέα*, Αθήνα, 29 Φεβρουαρίου 1964.

¹⁹⁸ *Πρόοδος*, Ρόδος, 29 Φεβρουαρίου 1964.

υπέρ της Άγκυρας, αδιαφορώντας για την ανεξαρτησία και την εδαφική ακεραιότητα της Κύπρου.¹⁹⁹

---

¹⁹⁹ *Η Καθημερινή*, Αθήνα, 29 Φεβρουαρίου 1964.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Κατά τη διάρκεια των πρώτων ετών της δεκαετίας του 1960 πραγματοποιήθηκαν τα πρώτα μεγάλα ρήγματα του ελληνικού μετεμφυλιακού πολιτικού συστήματος. Προς αυτή την κατεύθυνση συνέβαλε η αύξηση της εκλογικής επιρροής της Αριστεράς, όπως αυτή αποτυπώθηκε στα εκλογικά αποτελέσματα του 1958. Η αντίδραση του κρατικού μηχανισμού, με αποκλειστικό εκπρόσωπο τη Δεξιά, υπήρξε άμεση και συνέβαλε, στην αυγή της δεκαετίας του 1960, στη δημιουργία ενός κλίματος πολιτικής πόλωσης. Επόμενο σημείο αναφοράς υπήρξαν οι βουλευτικές εκλογές του 1961. Η αμφισβήτηση της εκλογικής νίκης της Δεξιάς από το Κέντρο, με κύριο εκπρόσωπο του την προσφάτως δημιουργηθείσα Ε.Κ., και την Αριστερά κορύφωσε την πολιτική ένταση. Ο «Ανένδοτος Αγώνας» της αντιπολίτευσης, δημιούργησε το ιδανικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο «κυοφορήθηκε» η πολιτική αποσταθεροποίηση του υπό εξέταση έτους 1963.

Καθοριστικός παράγοντας στη δημιουργία και στην κορύφωση της πολιτικής αναταραχής υπήρξε το Παλάτι. Το Στέμμα διαδραμάτισε σε ολόκληρη τη μετεμφυλιακή εποχή σημαίνοντα ρόλο στην πολιτική ζωή της Ελλάδας. Συγκεκριμένα, μετά τη λήξη του Εμφύλιου Πολέμου και τη νίκη των δυνάμεων του κρατικού μηχανισμού ο θεσμός της βασιλείας υπήρξε ο ισχυρός πόλος, γύρω από τον οποίο συσπειρώθηκαν όλες οι αντικομμουνιστικές δυνάμεις της χώρας. Επιπλέον, το Παλάτι ανέλαβε τον πρωταρχικό ρυθμιστικό ρόλο των πολιτικών εξελίξεων. Αυτό το περιβάλλον δημιούργησε στον Θρόνο ένα αίσθημα ισχυρής ασφάλειας και διαρκούς σταθερότητας. Η παγιωμένη κατάσταση άρχισε να μεταβάλλεται σταδιακά από τις εκλογές του 1958, όπου και σημειώθηκε η εντυπωσιακή άνοδος της Αριστεράς. Έπειτα, η αμφισβήτηση των αποτελεσμάτων από το Κέντρο και την Αριστερά των εκλογών του 1961 διατάραξαν ακόμη περισσότερο το ιδανικό καθεστώς που απολάμβανε έως τότε το Παλάτι. Συγκεκριμένα, ο «Ανένδοτος Αγώνας» της αντιπολίτευσης στράφηκε, εκτός της Κυβέρνησης του Κ. Καραμανλή, και εναντίον του Θρόνου. Προς αυτή την κατεύθυνση, στοχοποιήθηκε το Παλάτι με σκοπό να ασκηθεί πίεση προς τον βασιλιά, έτσι ώστε να οδηγήσει σε παραίτηση την προσφάτως εκλεγμένη κυβέρνηση του Κ. Καραμανλή. Οι διαρκείς επιθέσεις θορύβησαν εντόνως το Παλάτι και δημιούργησαν ένα αίσθημα ανασφάλειας ως προς το μέλλον του θεσμού.

Ένας σημαντικός αντίκτυπος των πολιτικών επιθέσεων κατά του Θρόνου, υπήρξε η διατάραξη των σχέσεων του πρωθυπουργού Κ. Καραμανλή με το Παλάτι. Ειδικότερα, το βασιλικό περιβάλλον, αισθανόμενο ανασφάλεια στράφηκε εναντίον του πρωθυπουργού,

καθώς θεωρούσε πως δεν ελάμβανε όλα τα απαιτούμενα μέτρα για την προάσπιση του κύρους και της αξιοπιστίας του βασιλικού θεσμού. Ο πρωθυπουργός, από την πλευρά του, θεωρούσε ανυπόστατες τις παραπάνω κατηγορίες, καθώς προσπαθούσε να αφαιρέσει το Στέμμα από το κάδρο της πολιτικής σύγκρουσης. Επιπλέον, Ο Κ. Καραμανλής είχε εκφράσει τη διαφωνία του για τη στάση που τηρούσε το Παλάτι σε ορισμένα θέματα, όπως η ροπή προς επίδειξη του πλούτου και της πολυτέλειας που περιέβαλλαν τον Θρόνο. Η δημιουργηθείσα ένταση μεταξύ του βασιλιά και του πρωθυπουργού αποκρυσταλλώθηκε στις επιστολές που εστάλησαν εκατέρωθεν τον Οκτώβριο του 1962, καθώς έγινε αντιληπτή η διάσταση των απόψεων που χώριζε τους δύο άνδρες. Η συνολική στάση των Ανακτόρων απέναντι στον πρωθυπουργό επηρεάστηκε καθοριστικά από τις ενέργειες της βασίλισσας Φρειδερίκης. Ο δυναμικός και παρεμβατικός χαρακτήρας της προκάλεσε την αντίδραση του Κ. Καραμανλή και οδήγησε σε επιδείνωση των σχέσεων του πρωθυπουργού με το Παλάτι. Η ένταση εστιάστηκε κυρίως σε οικονομικής φύσεως θέματα αλλά και λειτουργίας του θεσμού της βασιλείας γενικότερα. Μέσα από τα έγγραφα της διπλωματικής αμερικανικής υπηρεσίας κατέστη εμφανής η δυσφορία της βασίλισσας απέναντι στον πρωθυπουργό και η επιθυμία της για αντικατάστασή του.

Κατά τη διάρκεια του πρώτου εξαμήνου του 1963 σημειώθηκε η κορύφωση του «Ανένδοτου Αγώνα» της αντιπολίτευσης. Μέσω της διεξαγωγής ανοιχτών συγκεντρώσεων της Ε.Κ. σε μεγάλα αστικά κέντρα και της σκληρής αντιπολιτευτικής γραμμής των αντικυβερνητικών εφημερίδων πραγματοποιήθηκε η διάχυση της πολιτικής αναταραχής στο ευρύ κοινό. Η αρχική αντιπαράθεση εντός των πυλών του Κοινοβουλίου μετατράπηκε σε μείζονα πολιτική κρίση, στα πλαίσια της οποίας βρήκε δίοδο έκφρασης, μέσω μαζικών διαδηλώσεων και απεργιών, ένα δυσαρεστημένο από την Κυβέρνηση τμήμα της κοινωνίας. Το φορτισμένο πολιτικό κλίμα δημιούργησε τις κατάλληλες συνθήκες συμπόρευσης του Κέντρου με την Αριστερά και εμβάθυνε το πολιτικό και κοινωνικό ρήγμα με τον χώρο της Δεξιάς. Στο ίδιο χρονικό διάστημα, ο πρόεδρος της Ε.Κ. Α. Παπανδρέου ενέτεινε την πίεση προς τον Θρόνο, καταλογίζοντάς του συνενοχή και πλήρη ταύτιση με την παράνομη, όπως τη χαρακτήριζε, Κυβέρνηση της χώρας. Η συγκεκριμένη τακτική ήταν χαρακτηριστική της προσπάθειας της αντιπολίτευσης να εργαλειοποιήσει την ισχύ και την επιρροή του Θρόνου προς όφελός της επιτυγχάνοντας τον εξοβελισμό της παρούσας Κυβέρνησης.

Η πολιτική ένταση της περιόδου ενεργοποίησε τα αντικομμουνιστικά αντανακλαστικά του στρατού και αύξησε τις παρεμβατικές του διαθέσεις. Από το 1952 έως το 1962 η

παράταξη της Δεξιάς διατηρούσε τα ηνία του ελέγχου του στρατεύματος. Όμως, η ρευστή πολιτική κατάσταση του 1963 και το ενδεχόμενο ανάληψης της εξουσίας από το Κέντρο σε συνεργασία με την Αριστερά δημιούργησαν σε μερίδα του στρατεύματος τάσεις αυτονόμησης και παρέμβασης στην πολιτική σκηνή της χώρας. Μέσα από την ανάλυση συγκεκριμένων διπλωματικών εγγράφων της αμερικανικής πρεσβείας της Αθήνας, κατέστη σαφής η ανησυχία, για τις πολιτικές εξελίξεις, ομάδας αξιωματικών του στρατού. Τα ανωτέρω στελέχη είχαν στραφεί και εναντίον του Κ. Καραμανλή, λόγω της αντίθεσής τους περί του τρόπου χειρισμού των κρίσιμων πολιτικών ζητημάτων εκ μέρους του πρωθυπουργού. Τέλος, αναδείχθηκε η πρόθεσή τους να προχωρήσουν στη κατάλυση του δημοκρατικού πολιτεύματος μέσω της διενέργειας στρατιωτικού πραξικοπήματος.

Η παρατεταμένη πολιτική ένταση οδήγησε τον Ιούνιο του 1963 στην παραίτηση της κυβέρνησης του Κ. Καραμανλή. Η κίνηση του προέδρου της Ε.Ρ.Ε. καθορίστηκε υπό την επίδραση πολλών παραγόντων. Ο ολομέτωπος αγώνας της αντιπολίτευσης σε συνδυασμό με την σκληρή γραμμή που ακολουθούσε ο αντιπολιτευτικός τύπος είχαν δημιουργήσει ένα έντονα φορτισμένο πολιτικό κλίμα. Επίσης, η συνεχιζόμενη αντιπαράθεση του πρωθυπουργού με το Παλάτι επιφόρτιζε έτι περισσότερο την ήδη επιβαρυσμένη πολιτική κατάσταση. Τέλος, η δολοφονία του βουλευτή της Αριστεράς Γ. Λαμπράκη οδήγησε στην κλιμάκωση της κοινωνικής αναταραχής και έθεσε τη κυβέρνηση σε δυσχερέστατη θέση. Μέσα σε όλο αυτό το ρευστό πολιτικό σκηνικό η στάση του αμερικανικού παράγοντα δε θα μπορούσε να μην χαρακτηριστεί ως καίριας σημασίας. Η κατεύθυνση της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής της περιόδου, ως προς τις εσωτερικές ελληνικές υποθέσεις, υπαγόρευε μία πολιτική αποστασιοποίησης και όχι ενεργούς ανάμειξης ανάλογης της προηγούμενης δεκαετίας. Επιπλέον, σύμφωνα με την Ουάσιγκτον, αν και ο Κ. Καραμανλής υπήρξε το πλέον κατάλληλο πρόσωπο της περιόδου για την πρωθυπουργική θέση, είχε επέλθει μία φυσιολογική φθορά της Κυβέρνησης, εξαιτίας της πολύχρονης παραμονής της στην εξουσία. Εν τέλει, η επιλογή της μη ανάμειξης στην κρίσιμη πολιτική συγκυρία, εξάλειψε και την τελευταία πιθανότητα ομαλοποίησης των σχέσεων του πρωθυπουργού με το Παλάτι και ως εκ τούτου εκμηδένισε τις όποιες πιθανότητες εκτόνωσης της έκρυθμης πολιτικής κατάστασης.

Η παραίτηση της κυβέρνησης της Ε.Ρ.Ε. σηματοδότησε το τέλος της πολύχρονης κυριαρχίας της Δεξιάς στην ελληνική πολιτική σκηνή. Επιπλέον, σήμανε τη λήξη μίας ισχυρής προσωποπαγούς διακυβέρνησης, υπό τον Κ. Καραμανλή, η οποία κινήθηκε αυστηρά μέσα στα πλαίσια του μετεμφυλιακού πολιτικού συστήματος και παράλληλα

έθεσε ισχυρές βάσεις για την μετέπειτα συνεχή οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Επίσης, αν και οδήγησε σε μία μερική εκτόνωση του φορτισμένου πολιτικού κλίματος, ουσιαστικά σήμανε την απαρχή της πολιτικής αποσταθεροποίησης της δεκαετίας του 1960. Της παραιτηθείσας κυβέρνησης, ακολούθησαν οι διορισμοί από τον βασιλιά δύο υπηρεσιακών κυβερνητικών σχημάτων έως τις εκλογές του Νοεμβρίου. Μέσα σε αυτό το προεκλογικό διάστημα η πολιτική ένταση αυξήθηκε και διενεργήθηκε ένας έντονος πολιτικός αγώνας μεταξύ των κυρίαρχων διεκδικητών της εξουσίας, δηλαδή της Ε.Ρ.Ε. και της Ε.Κ.

Το Παλάτι, θέλοντας να αποτρέψει την επάνοδο του Κ. Καραμανλή στην εξουσία και μην έχοντας άλλη αξιόπιστη εναλλακτική λύση, έστρεψε την προσοχή του προς την Ε.Κ. του Γ. Παπανδρέου. Ειδικότερα, από τα μέλη της βασιλικής οικογένειας, η βασίλισσα Φρειδερίκη και ο διάδοχος του Θρόνου Κωνσταντίνος, απεύχονταν μία νέα εκλογική νίκη της Ε.Ρ.Ε. υπό την προεδρία του Κ. Καραμανλή. Ειδικότερα, ανησυχούσαν ότι ο Σερραϊός πολιτικός θα επανέφερε, μέσα από μία αναθεωρητική Βουλή, το ζήτημα της συνταγματικής αναθεώρησης και αυτή τη φορά ενισχυμένος από την πρόσφατη εκλογική του νίκη θα πραγματοποιούσε τον στόχο του. Η ανωτέρω κίνηση, δεδομένων των αρνητικών σχέσεων του πρώην πρωθυπουργού με το Παλάτι, θεωρήθηκε πως θα επέφερε σημαντικό πλήγμα στα συμφέροντα του Θρόνου. Οι παραπάνω απόψεις των συγκεκριμένων μελών της βασιλικής οικογένειας αποκρυσταλλώθηκαν μέσα από τη μελέτη των πηγών, όπου παρουσιάζονται οι συζητήσεις τους με ανώτατα στελέχη της αμερικανικής πρεσβείας και του στρατού. Την ίδια περίοδο πραγματοποιούνταν παρασκηνακές διεργασίες και στον ευαίσθητο χώρο του στρατού. Ένας κλειστός πυρήνας αξιωματικών της οργάνωσης Ε.Ε.Ν.Α., φοβούμενος μία πιθανή επικράτηση του Γ. Παπανδρέου με τη συμπαράσταση της Αριστεράς, κινήθηκε προς την κατεύθυνση διενέργειας στρατιωτικού πραξικοπήματος. Εν τέλει, το πραξικόπημα δεν πραγματοποιήθηκε, αλλά για ακόμη μία φορά επιβεβαιώθηκαν οι παρεμβατικές διαθέσεις μερίδας αξιωματικών του στρατού.

Οι εκλογές της 3^{ης} Νοεμβρίου 1963 αποτελούν σημείο αναφοράς στην πολιτική ιστορία της χώρας. Η κρισιμότητα των αποτελεσμάτων είχε γίνει αντιληπτή τόσο από τους κοινοβουλευτικούς, όσο και από τους εξωκοινοβουλευτικούς παράγοντες της εποχής. Τα εκλογικά αποτελέσματα έθεσαν προ εκπλήξεως τόσο την αμερικανική πρεσβεία της Αθήνας, όσο και την ηγεσία της Ε.Ρ.Ε. Η εκλογική νίκη της Ε.Κ. συντάραξε το πολιτικό σκηνικό της χώρας και σηματοδότησε το τέλος της πολιτικής κυριαρχίας της Δεξιάς. Επιπρόσθετα, τα πρώτα μέτρα της νέας Κυβέρνησης κατέδειξαν μία πρόθεση πολιτικής

φιλελευθεροποίησης και απαγκίστρωσης από τις μετεμφυλιακές πρακτικές του παρελθόντος. Ακόμη, η νίκη του Κέντρου ανέδειξε το γεγονός του μεγάλου κοινωνικού ανασχηματισμού που είχε επιτελεστεί κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960. Από την άλλη πλευρά, δεν κατάφερε να παγιώσει μακροπρόθεσμα την πολιτική ομαλότητα, η οποία θα μπορούσε να αποτρέψει μερικά χρόνια αργότερα τη διενέργεια του στρατιωτικού πραξικοπήματος των συνταγματαρχών.

Μερικές ημέρες πριν την εκπνοή του 1963 ξέσπασαν εκτεταμένες διακοινοτικές ταραχές στην Κύπρο, οι οποίες συνεχίστηκαν και κατά τις αρχές του 1964. Τα κρίσιμα ιστορικά γεγονότα που εκτυλίχθηκαν στην ανωτέρω χρονική περίοδο, σε συνδυασμό με την απόφαση του Γ. Παπανδρέου να οδηγήσει σε παραίτηση την προσφάτως εκλεγμένη Κυβέρνησή του, συνέβαλαν στη διατάραξη του πολιτικού σκηνικού της χώρας. Ειδικότερα, οι αντικυβερνητικές εφημερίδες εξαπέλυσαν δριμύ κατηγορώ εναντίον του πρωθυπουργού εξαιτίας της κυβερνητικής αστάθειας που προκάλεσε σε μία κρίσιμη για τον ελληνισμό περίοδο. Επικριτική υπήρξε η στάση των ανωτέρω εφημερίδων και απέναντι στην υπηρεσιακή Κυβέρνηση του Ι. Παρασκευόπουλου αναφορικά με τη χειρισμούς της και τη στάση της απέναντι στη πενταμερή διάσκεψη του Λονδίνου. Από την άλλη πλευρά, οι φίλα προσκείμενες στην Ε.Κ. εφημερίδες στηλίτευσαν την Ε.Ρ.Ε. για τις Συμφωνίες Ζυρίχης-Λονδίνου, οι οποίες θεωρήθηκαν ως η αιτία της κυπριακής αποσταθεροποίησης. Επίσης, εξύμνησαν τη στάση της νέας Κυβέρνησης της Ε.Κ., μετά τις εκλογική νίκη στις εκλογές του Φεβρουαρίου 1964, σχετικά με τη σθεναρή υποστήριξή της προς την Κύπρο και την σκληρή κυβερνητική γραμμή απέναντι στην Τουρκία. Αναφορικά με το κυπριακό ζήτημα, πέρα από τις αντικρουόμενες τοποθετήσεις σε ορισμένα ζητήματα, υπήρξαν και σημεία σύγκλισης του ελληνικού τύπου της εποχής. Αρχικά, ιδιαίτερος ισχυρή υπήρξε η στήριξη προς τον κυπριακό ελληνισμό σε όλη τη διάρκεια της κρίσης από το σύνολο των εφημερίδων. Επίσης, ομόθυμη ήταν η καταδίκη της προκλητικότητας και των διχοτομικών τάσεων της τουρκικής πλευράς. Τέλος, ιδιαίτερος σκληρή υπήρξε η τοποθέτηση του ελληνικού τύπου απέναντι στη στάση της Βρετανίας και των Η.Π.Α. Συγκεκριμένα, στηλιτεύθηκαν τόσο η εύνοια τους προς την Άγκυρα, όσο και η ταυτόχρονη επίδειξη αδιαλλαξίας από πλευράς τους απέναντι στα αιτήματα του κυπριακού λαού.

Εν κατακλείδι, το έτος 1963 υπήρξε καθοριστικό για τις μετέπειτα πολιτικές εξελίξεις της χώρας. Κατά τη διάρκειά του συντελέστηκαν βαρύνουσας σημασίας πολιτικές και κοινωνικές ζυμώσεις. Οι ανωτέρω διεργασίες δημιούργησαν τις κατάλληλες συνθήκες,

ώστε να κορυφωθεί η πολιτική ένταση της περιόδου. Η αδυναμία εκτόνωσης της παραπάνω πολιτικής έντασης οδήγησε, κατά τη διάρκεια του έτους, στη λήξη της πολυετούς διακυβέρνησης της χώρας από τις δυνάμεις της Δεξιάς και σε μία έντονη πολιτική αναταραχή. Το πολιτικό σύστημα, αδυνατώντας να εξασφαλίσει τις απαραίτητες για την επιβίωσή του ισορροπίες, συνέχισε να δοκιμάζεται από συνθήκες πόλωσης, έντασης και αστάθειας. Εν τέλει, μέσα από τη συνολική θεώρηση των πολιτικών πεπραγμένων του έτους 1963 συμπεραίνεται ότι, κατά τη διάρκεια της εν λόγω περιόδου, συντελέστηκε η απαρχή της συνολικής πολιτικής αποσταθεροποίησης της περιόδου, η οποία κατέληξε στη συνολική κατάρρευση του ελληνικού μετεμφυλιακού πολιτικού συστήματος.

ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ

Ευρετήρια των Πρακτικών των Εθνοσυνελεύσεων της Βουλής και της Γερουσίας (1843-1967) και Συγκεντρωτικά Δελτία Νόμων (1975-2000), 1986, Μέρος Δ' (1946-1967) τμ. 10, *Ευρετήριο Συζητήσεων του Κοινοβουλίου, Πρακτικά της Βουλής*.

Ευρετήρια των Πρακτικών των Εθνοσυνελεύσεων της Βουλής και της Γερουσίας (1843-1967) και Συγκεντρωτικά Δελτία Νόμων (1975-2000), 1986, Μέρος Δ' (1946-1967) τμ. 9, *Ευρετήριο Συζητήσεων του Κοινοβουλίου, Πρακτικά της Βουλής*.

Ευρετήρια των Πρακτικών των Εθνοσυνελεύσεων της Βουλής και της Γερουσίας (1843-1967) και Συγκεντρωτικά Δελτία Νόμων (1975-2000), 1986, Μέρος Δ' (1946-1967) τμ. 8, *Ευρετήριο Συζητήσεων του Κοινοβουλίου, Πρακτικά της Βουλής*.

Ευρετήρια των Πρακτικών των Εθνοσυνελεύσεων της Βουλής και της Γερουσίας (1843-1967) και Συγκεντρωτικά Δελτία Νόμων (1975-2000), 1986, Μέρος Δ' (1946-1967) τμ. 7, *Ευρετήριο Συζητήσεων του Κοινοβουλίου, Πρακτικά της Βουλής*.

Ευρετήρια των Πρακτικών των Εθνοσυνελεύσεων της Βουλής και της Γερουσίας (1843-1967) και Συγκεντρωτικά Δελτία Νόμων (1975-2000), 1985, Μέρος Δ' (1946-1967) τμ. 3, *Ευρετήριο Συζητήσεων του Κοινοβουλίου, Πρακτικά της Βουλής*.

Ευρετήρια των Πρακτικών των Εθνοσυνελεύσεων της Βουλής και της Γερουσίας (1843-1967) και Συγκεντρωτικά Δελτία Νόμων (1975-2000), 1984, Μέρος Δ' (1946-1967) τμ. 2, *Ευρετήριο Συζητήσεων του Κοινοβουλίου, Πρακτικά της Βουλής*.

Ευρετήρια των Πρακτικών των Εθνοσυνελεύσεων της Βουλής και της Γερουσίας (1843-1967) και Συγκεντρωτικά Δελτία Νόμων (1975-2000), 1984, Μέρος Δ' (1946-1967) τμ. 1, *Ευρετήριο Συζητήσεων του Κοινοβουλίου, Πρακτικά της Βουλής*.

Foreign Relations of the United States, 1961-1963, Volume XVI, Eastern Europe, Cyprus, Greece, Turkey, *Greece*, Memorandum of Conversation, no. 341, Washington, 25 November 1963.

Foreign Relations of the United States, 1961-1963, Volume XVI, Eastern Europe, Cyprus, Greece, Turkey, *Greece*, Paper Prepared in the Department of State, no. 350 Washington, 15 July 1963.

Foreign Relations of the United States, 1961-1963, Volume XVI, Eastern Europe, Cyprus, Greece, Turkey, *Greece*, Memorandum of Conversation, no. 346, Washington, 6 June 1963.

Foreign Relations of the United States, 1961-1963, Volume XVI, Eastern Europe, Cyprus, Greece, Turkey, *Greece*, Letter from the Ambassador to Greece (Labouisse) to Secretary of State Rusk, no. 343, Athens, 5 April 1963.

Foreign Relations of the United States, 1961-1963, Volume XVI, Eastern Europe, Cyprus, Greece, Turkey, *Greece*, Memorandum for Director of Central Intelligence McCone, no. 342, Washington, 8 February 1963.

Foreign Relations of the United States, 1961-1963, Volume XVI, Eastern Europe, Cyprus, Greece, Turkey, *Greece*, Telegram From the Consulate General in Thessaloniki to the Department of State, no. 341, Thessaloniki, 15 January 1963.

Καζακοπούλου Δόμνα Π. - Ματσόπουλος Γεώργιος, *Κωνσταντίνος Καραμανλής Αρχείο. Γεγονότα και κείμενα*, Κωνσταντίνος Σβολόπουλος (επίμ.), τμ. 5, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής - Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1995.

Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, *Κωνσταντίνος Καραμανλής Αρχείο. Γεγονότα και Κείμενα*, Κωνσταντίνος Σβολόπουλος (επίμ.), τμ. 6, Ίδρυμα Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή - Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1994.

ΤΥΠΟΣ

Ελευθερία, Αθήνα 1963.

Εφημερίς Της Κυβερνήσεως Του Βασιλείου Της Ελλάδος, Αθήνα 1952.

Η Αυγή, Αθήνα 1963.

Η Καθημερινή, Αθήνα 1964.

Η Καθημερινή, Αθήνα 1963.

Η Ροδιακή, Ρόδος 1964.

Η Ροδιακή, Ρόδος 1963.

Μακεδονία, Θεσσαλονίκη 1963.

Πρόοδος, Ρόδος 1964.

Πρόοδος, Ρόδος 1963.

Τα Νέα, Αθήνα 1964.

Τα Νέα, Αθήνα 1963.

Ταχυδρόμος, Κάιρο 1963.

Το Βήμα, Αθήνα 1964.

Το Βήμα, Αθήνα 1963.

ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ

Beaton Roderick, *Greece. Biography of a Modern Nation*, The University of Chicago Press, Chicago 2019.

Clogg Richard, *Σύντομη Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, Α. Καρδαμίστα, Αθήνα ⁵1999.

Clogg Richard, *A Concise History of Greece*, Cambridge University Press, Great Britain 1992.

Close David, *Ελλάδα. Επίτομη Ιστορία 1945-2004*, Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2006.

Δερτιλής Γιάννης Β., *Ιστορία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1750-2015*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Αθήνα ¹¹2018.

Gallant Thomas W., *Modern Greece*, Arnold a member of the Hodder Headline Group, London 2001.

Gkotzaridis Evi, « Who Really Rules this Country?. Collusion between State and Deep State in Post-Civil War Greece and the Murder of Independent MP Grigorios Lambrakis, 1958-1963», *Diplomacy and Statecraft*, τμ. 28, τχ.4, Αθήνα 2017, <https://doi.org/10.1080/09592296.2017.1386458> (ημερομηνία πρόσβασης 21 Σεπτεμβρίου 2020).

Ιατρίδης Ιωάννης Ο., «Απρόθυμος Ηγεμόνας», στο: Μανώλης Βασιλάκης (επίμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, Παπαζήση, Αθήνα 2009.

Καζάκος Πάνος, «Ανάπτυξη και πολιτική κρίση στη δεκαετία του '60. Οι αιτίες του στρατιωτικού πραξικοπήματος του 1967», στο: Μανώλης Βασιλάκης (επίμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, Παπαζήση, Αθήνα 2009.

Καλλιβρετάκης Λεωνίδα, «Οι γνωστοί άγνωστοι απριλιανοί συνωμότες», στο: Βαγγέλης Καραμανωλάκης (επίμ.), *Η στρατιωτική δικτατορία 1976-1974*, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Αθήνα 2012.

Koliopoulos John S. and Veremis Thanos M., *Modern Greece. A History since 1821*, Εκδόσεις Wiley-Blackwell, United Kingdom 2010.

Κωστής Κώστας, *Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας. Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18^{ος} – 21^{ος} αιώνας*, Πατάκη, Αθήνα ²2019.

McNeil William H., *Η μεταμόρφωση της Ελλάδας μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Παπαδόπουλος, Αθήνα ²2018.

Meynaud Jean, *Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Μπάιρον, Αθήνα 1974.

Μπότσιου Κωνσταντία Ε., «Το Στέμμα και ο «συμμαχικός παράγοντας, 1961-1967», στο: Μανώλης Βασιλάκης (επίμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, Παπαζήση, Αθήνα 2009.

Μπότσιου Κωνσταντίνα Ε., «Η αρχή του τέλους της βασιλευομένης. Στέμμα και κρίση ηγεμονίας τη δεκαετία του '60», στο: Άλκης Ρήγος- Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης- Ευάνθης

Χατζηβασιλείου (επίμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Καστανιώτη, Αθήνα 2008.

Μπότσιου Κωνσταντίνα Ε., «Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής απέναντι στον ανένδοτο αγώνα», στο: Κωνσταντίνος Σβολόπουλος-Ευάνθης Χατζηβασιλείου-Κωνσταντίνα Ε. Μπότσιου (επίμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον 20^ο αιώνα*, τμ. 1, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Αθήνα 2007.

Νικολακόπουλος Ηλίας, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Πατάκη, Αθήνα ¹¹2016.

Νικολακόπουλος Ηλίας, «Από το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου έως τη Μεταπολίτευση του 1974», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τμ. 36, Παραπολιτικά, Αθήνα 2015.

Παπαχελάς Αλέξης, *Ο βιασμός της ελληνικής δημοκρατίας. Ο αμερικανικός παράγων 1947-1967*, Εστία, Αθήνα ²²2017.

Pelt Mogens, «Ο ρόλος του Βασιλιά από την κήρυξη του Ανένδοτου έως το πραξικόπημα των συνταγματαρχών», στο: Μανώλης Βασιλάκης (επίμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, Παπαζήση, Αθήνα 2009.

Ριζάς Σωτήρης, *Κωνσταντίνος Καραμανλής. Η Ελλάδα από τον Εμφύλιο στη Μεταπολίτευση*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2018.

Ριζάς Σωτήρης, «Η παραίτηση του Κων. Καραμανλή», 20 Μαρτίου 2016, <https://www.kathimerini.gr/853741/article/epikairothta/ellada/h-paraitsh-toy-kwn-karamanlh> (ημερομηνία πρόσβασης: 2 Οκτωβρίου 2020).

Siani-Davies Peter and Katsikas Stefanos, «National Reconciliation After Civil War. The Case of Greece», *Journal of Peace Research*, τμ. 46, τχ. 4, Όσλο 2009, <http://www.sagepublications.com> (ημερομηνία πρόσβασης 15 Οκτωβρίου 2020).

Τσουνάκος Όθων, «Από την άνοδο της Ένωσης Κέντρου στη δικτατορία 1963-1967», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τμ. 37, Παραπολιτικά, Αθήνα 2015.

Τσουνάκος Όθων, « Η Περίοδος της Ανασυγκρότησης (1949-1967)», στο: *Ελληνική Ιστορία. Από τη μετεμφυλιακή ανασυγκρότηση στη μεταπολίτευση*, τμ. 8, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα ²2010.

Χατζηβασιλείου Ευάνθης, « Αυταπάτες, διλήμματα και η αποτυχία της πολιτικής. Ο στρατός στην πορεία προς τη δικτατορία», στο: Μανώλης Βασιλάκης (επίμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, Παπαζήση, Αθήνα 2009.

Χατζηπαντελής Θόδωρος - Ανδρεάδης Γιάννης, «Οι μετακινήσεις των ψηφοφόρων προς την Ένωση Κέντρου στις βουλευτικές εκλογές του 1963 και 1964», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τμ. 29, τχ. 1, Αθήνα 2017, <https://doi.org/10.12681/hpsa.14649> (ημερομηνία πρόσβασης: 1 Νοεμβρίου 2020).

Χρηστίδης Χρήστος, *Ανένδοτος Αγώνας. Η Ένωση Κέντρου ενόπιον της ρήξης 1961-1963*, Επίκεντρο, Αθήνα 2018.